

rasārṇava-sudhākaraḥ

The Rasārṇava-sudhākara of Śimhabhūpāla. Critically edited with introduction and notes by T. Venkatacharya. Madras: Adyar Library and Research Centre, 1979.

śrī-simha-bhūpāla-viracito

rasārṇava-sudhākaraḥ

(1)

prathamo vilāsaḥ

rañjakollāsaḥ

śṛṅgāra-vīra-sauhārdam maugdhyā-vaiyātya-saurabham |
lāsyā-tāṇḍava-saujanyam dāmpatyam tad bhajāmahe ||1||
vīṇāṅkita-karām vande vānīm eṇīdṛṣam sadā |
sadānanda-mayīm devīm sarojāsana-vallabhām ||2||
asti kiñcit param vastu paramānanda-kandalam |
kamalākuca-kāṭhinya-kutūhali-bhujāntaram ||3||
tasya pādāmbujāj jāto varṇo vigata-kalmaṣaḥ |
yasya sodaratām prāptam bhagīratha-tapah-phalam ||4||
tattra recarlavamśābdhi-śarad-rākā-sudhākaraḥ |
kalā-nidhir udāra-śrīr āśid dācaya-nāyakaḥ ||5||
yasyāsi-dhārā-mārgena durgenāpi rañāṅgaṇe |
pāṇḍya-rāja-gajānīkāj jaya-lakṣmīr upāgatā ||6||
aṅga-nārāyaṇe yasmin bhavati śrīr atisthirā |
bhūr abhūt kariṇī vaśyā duṣṭa-rāja-gajānkuśe ||7||
tasya bhāryā mahābhāgyā viṣṇoh śrīr iva viśrutā |
pocamāmbā guṇodārā jātā tāmarasānvayāt ||8||

taylor abhūvan kṣiti-kalpa-vṛksaḥ
putrās trayas trāsita-vairi-vīrāḥ |
simha-prabhur vennamanāyakaś ca
vīrāgraṇī reca-mahī-patiś ca ||9||

kalāv eka-pado dharmo yair ebhiś caraṇair iva |
sampūrṇa-padatām prāpya nākāṅkṣati kṛtaṁ yugam ||10||
tattra simha-mahīpāle pālayaty akhilām mahīm |
namatām unnatiś citram rājñām anamatām natīḥ ||11||

kṛṣṇaileśvara-saṁnidhau kṛta-mahā-sambhāra-melesvare

vītāpāyam anekaśo vidadhatā brahma-pratiṣṭhāpanam |
ānṛṇya samapādi yena vibhunā tat-tad-guṇair ātmano
nirmāṇatīsaya-prayāsa-garima-vyāsaṅgini brahmaṇi ||12||

kṛtānta-jihvākuṭilāṁ kṛpāṇīṁ
dṛṣṭvā yadīyāṁ trasatāṁ arīṇāṁ |
svēdodayāś cetasi saṁcītānāṁ
mānoṣmaṇāṁ ātanute praśāntim ||13||

śrīmān reca-mahīpatiḥ sucarito yasyānujanmā sphuṭam
prāpto vīra-guru-prathāṁ pṛthutarāṁ vīrasya mudrākarīṁ |
labdhvā labdha-kaṭhāri-rāya-virudam rāhuttarāyāñkitāṁ
putram nāgayanāyakam vasumatī-vīraika-cūḍāmaṇim ||14||

so'yaṁ simha-mahīpalo vasudeva iti sphuṭam |
ananta-mādhavau yasya tanūjau loka-rakṣakau ||15||

tatrānujo mādhava-nāyakendro
dig-antarāla-prathita-pratāpah |
yasyābhavan vamśa-karā narendrās
tanūbhavā veda-girīndra-mukhyāḥ ||16||

tasyāgrajanmā bhuvi rāja-doṣair
aprota-bhāvād anapota-saṁjñāṁ |
khyātāṁ dadhāti sma yathārtha-bhūtām
ananta-sajñāṁ ca mahīdharatvam ||17||

sodaryo balabhadra-mūrtir aniśām devī priyā rukmini
pradyumnas tanayo'p pautra-nivaho yasyāniruddhādayah |
so'yaṁ śrīpatir annapota-nṛpatiḥ kim cānanāmbhoruhe
dhatte cāru-sudarśana-śriyam asau satvātma-hastāmbuje ||18||

bahu-soma-sutam kṛtvā bhūlokam yatra rakṣati |
eka-soma-sutam rakṣan svarlokam lajjate hariḥ ||19||

somakula-paraśurāme
bhūja-bala-bhīme'rigāya-gobāle |
yatra ca jāgrati sāsati
jagatāṁ jāgarti nitya-kalyāṇam ||20||

hemādri-dānair dharaṇī-surāṇāṁ
hemācalāṁ hasta-gataṁ vidhāya |
yaś cāru-sopāna-pathena cakre
śrī-parvatāṁ sarva-janāṅghri-gamyam ||21||

yo naikavīroddalano'py asaṅkhyā-
saṅkhyo'py abhagnātma-gati-kramo'pi |
ajāti-sāṅkarya-bhavo'pi citram
dadhāti somānvaya-bhārgavāṅkam ||22||

dhāvam dhāvam ripu-nṛpatayo yuddha-raṅgāpaviddhāḥ
khadge khadge phalita-vapuṣam yaṁ purastād vilokya |
pratyāvṛttā api tata ito vikṣamāṇā yadiyam
saṁmanyante sphuṭam avitatham khadga-nārāyanāṅkam ||23||

annamāmbeti vikhyātā tasyāśid dharaṇī-pateḥ |
devī śivā śivasyeva rājamauler mahojjvalā ||24||
śatruघnām śrutakīrtir yā subhadrā yaśasārjunam |
ānandayati bhartāram syāmā rājānam ujjvalam ||25||
taylor abhūtām putrau dvāv ādyo veda-girīśvarah |
dvitīyas tv advitīyo'sau yaśasā simha-bhūpatih ||26||
atha śrī-simha-bhūpālo dīrghāyur vasudhām imām |
nijāṁsa-pīthe nirvyājām kurute supratīṣṭhitām ||27||

ahīnajyābandhaḥ kanaka-rucirām kārmuka-varam
bali-dhvāṁsi bāṇaḥ para-puram anekām ca viṣayaḥ |
iti prāyo lokottara-samara-saṁnāha-vidhinā
maheśo'yaṁ simha-kṣitipa iti yaṁ jalpati janaḥ ||28||

yatra ca raṇa-saṁnahini
trṇa-caraṇām nija-purāc ca niḥsaraṇam |
vana-caraṇām tac-caraṇaka-
paricaraṇām vā virodhinām śaraṇam ||29||

satām prītim kurvan kuvalaya-vikāsām viracayan
kalāḥ kāntāḥ puṣṇan dadhad api ca jaivāṭka-kathām |
nitāntām yo rājā prakaṭayati mitrodayam aho
tathā cakrānandān api ca kamalollāsa-suṣamām ||30||

tal-labdhāni ghanāghanair atitarām vārām pṛṣanty ambudhau
svātyām eva hi śuktikāsu dadhate muktāni muktātmatām |
yad dānodaka-vipruṣas tu sudhiyām haste patantyo'bhan
māṇikyāni mahāmbarāṇi bahuśo dhāmāni hemāni ca ||31||

nayanam ayam guṇam aguṇām
padam apadaṁ nijam avetya ripu-bhūpāḥ |
yasya ca naya-guṇa-viduṣo
vinamanti padāravinda-pīṭhāntam ||32||

prāṇānām parirakṣaṇāya bahuśo vṛttim madīyām gatās

tvat-sāmanta-mahī-bhujaḥ karuṇayā te rakṣanīyā iti |
karṇe varṇayitum nitānta-suḥṛdo karṇānta-viśrāntayor
manyē yasya dṛg-antayoh parisaram sā kāma-dhenuḥ śritā ||33||

yuṣmābhiḥ pratigaṇḍa-bhairava-raṇe prāṇāḥ kathāṁ raksitā
ity antaḥ-pura-pṛcchayā yad arīṣu prāptesu lajjā-vaśam |
śāṁsanty uttara-mānana-vyatikara-vyāpāra-pāraṅgatā
gaṇḍāndolita-karṇa-kuṇḍala-harin-māṇikya-varṇāñkurāḥ ||34||

mandāra-pārijātaka-
candana-santāna-kalpa-maṇi-sadr̄śaiḥ |
anapota-dāca-vallabha-
veda-giri-svāmi-māda-dāmaya-samjñaiḥ ||35||

ātma-bhavair ativibhavair
anitara-jana-sulabha-dāna-muditair bhuvi yaḥ |
ratnākara iva rājati
rājakarāra-cita-sukamalollāsaḥ ||36||

yasyādhyāḥ prathamaḥ kumāra-tilakah śrī-annapoto gunair
ekasyāgrajam ātma-rūpa-vibhave cāpe dvayor agrajam |
ārūḍhe tritayāgrajam vijayate durvāra-dor-vikrame
satyoktau caturagrajam vitaraṇe kim cāpi pañcāgrajam ||37||

yuddhe yasya kumāra-dācaya-vibhoḥ khadgāgra-dhārā-jale
majjanti pratipakṣa-bhūmi-patayah śauryoṣma-santāpitāḥ |
citram tat-pramadāḥ pranaṣṭa-tilakā vyākīrṇa-nīlālakāḥ
prabhraśyat-kuca-kuṇkumāḥ parigalan-neutrānta-kālāñjanāḥ ||38||

paripoṣiṇi yasya putra-ratne
dayite vallabha-rāya-pūrṇa-candre |
samudeti satāṁ prabhāva-śeṣaḥ
kamalānām abhivardhanām tu citram ||39||

etair anyaiś ca tanayaiḥ so'yaṁ siṁha-mahīpatih |
ṣadbhīḥ pratiṣṭhām ayate svāmīvāṅgaiḥ susaṅgataiḥ ||40||

rājā sa rājācala-nāmadheyām
adhyāsta vamśa-krama-rājadhānīm |
satāṁ ca rakṣāṁ asatāṁ ca śikṣām
nyāyānurodhād anusandadhānajñāḥ ||41||

vindhya-śrī-saila-madhya-kṣmā-maṇḍalam pālayan sutaiḥ |
vamśa-pravartakair arthān bhūnkte bhoga-purandaraḥ ||42||

tasmin śāsatī simha-bhūmi-ramaṇe kṣmām annapotātmaje
kāṭhinyam kuca-maṇḍale taralatā netrāñcale subhruvām |
vaiśamyam trivaliṣu manda-padatā līlālasāyām gatau
kauṭilyām cikureṣu kim ca kṛṣatā madhye param badhyate ||43||

so'ham kalyāṇa-rūpasya varṇotkarṣaika-kāraṇam |
vidvat-prasādanā-hetor vakṣye nātyasya lakṣaṇam ||44||
purā purandarādyās te praṇamya caturānanam |
kṛtāñjali-puṭā bhūtvā papracchuh sarva-vedinam ||45||
bhagavan śrotum icchāmaḥ śrāvyam dṛṣyam manoharam |
dharmyam yaśasyam arthyam ca sarva-śilpa-pradarśanam ||46||
param pañcamam āmnāyam sarva-varṇādhikārikam |
iti prṣṭah sa tair brahmā sarva-vedān anusmaran ||47||
tebhyaś ca sāram ādāya nātya-vedam athāśrajat |
adhyāpya bharatācāryam prajāpatir abhāṣata ||48||
saha putrair imam vedam prayogeṇa prakāśaya |
iti tena niyuktas tu bharataḥ saha sūnubhiḥ ||49||
prāyojyat sudharmāyam indrasyāgre'psaro-gaṇaiḥ |
sarva-lokopakārāya nātya-śāstram ca nirmame ||50||
tathā tad-anusāreṇa sāṇḍilyaḥ kohalo'pi ca |
dattilaś ca mataṅgaś ca ye cānye tat-tanūdbhavāḥ ||51||
granthān nānā-vidhāṁś cakruḥ prakhyātās te mahītale |
teṣām atigabhīratvād viprakīrṇa-kramatvataḥ ||52||
sampradāyasya vicchedāt tad-vidāṁ viralatvataḥ |
prāyo virala-sañcārā nātya-paddhatir asphuṭā ||53||
tasmād asmat-prayatno'yam tat-prakāśana-lakṣaṇaḥ |
sāraika-grāhiṇām cittam ānandayati dhīmatām ||54||

nedānīntana-dīpikā kim u tamah-saṅhātām unmūlayej
jyotsnā kim na cakora-pāraṇa-kṛte tat-kāla-saṁśobhinī |
bālah kim kamalākarān dina-maṇir nollāsayed añjasā
tat sampraty api mādṛśām api vacaḥ syād eva samprītaye ||55||

svaccha-svādu-rasādhāro vastu-cchāyā-manoharaḥ |
sevyah suvarṇa-nidhivan nātya-mārgaḥ sa-nāyakah ||56||
sāttvikādyair abhinayaiḥ prekṣakāṇām yato bhavet |
naṭe nāyaka-tādātmya-buddhis tan nātyam ucyate ||57||
rasotkarṣo hi nātyasya prāṇās tat sa nirūpyate |
vibhāvair anubhāvaiś ca sāttvikair vyabhicāribhiḥ ||58||
āniyamānaḥ svādutvām sthāyī bhāvo rasaḥ smṛtaḥ |
tatra jñeyo vibhāvas tu rasa-jñāpana-kāraṇam ||59||
budhair jñeyo'yam ālamba uddīpana iti dvidhā |
ādhāra-viṣayatvābhyaṁ nāyako nāyikāpi ca ||60||
ālambanām matam tatra nāyako guṇavān pumān |
tad-guṇās tu mahā-bhāgyam audāryam sthairyā-dakṣate ||61||

aujjvalyam dhārmikatvam ca kulīnatvam ca vāgmitā |
kṛtajñatvam nayajñatvam śucitā māna-sālitā ||62||
tejasvitā kalāvattvam prajā-rañjakatādayah |
ete sādhāraṇah proktāḥ nāyakasya gunā budhaiḥ ||63||
sarvātiśāyi-rājyatvam mahābhāgyam udāhṛtam |
yad-viśrāṇana-śīlatvam tad audāryam budhā viduḥ ||64||
vyāpāram phala-paryantam sthairyam āhur maniṣinah |
duskare kṣipra-kāritvam dakṣatām paricakṣate ||65||
aujjvalyam nayanānanda-kāritvam kathyate budhaiḥ |
dharma-pravaṇa-cittatvam dhārmikatvam itīryate ||66||
kule mahati sambhūtiḥ kulīnatvam udāhṛtam |
vāgmitā tu budhair uktā samayocita-bhāṣitā ||67||
kṛtānām upakārāṇām abhijñatvam kṛtajñatā |
sāmādy-upāya-cāturyam nayajñatvam udāhṛtam ||68||
antah-karaṇa-śuddhir yā śucitā sā prakīrtitā |
akārpanya-sahiṣṇutvam kathitā māna-sālitā ||69||
tejasvitvam avajñāder asahiṣṇutvam ucye |
kalāvattvam nigaditam sarva-vidyāsu kauśalam ||70||
rañjakatvam tu sakala-cittāhlādana-kāritā |
uktair guṇaiś ca sakalair yuktaḥ syād uttamo netā ||71||
madhyah katipaya-hīno bahu-guṇa-hīno'dhamo nāma |
netā caturvidho'sau dhīrodāttā ca dhīra-lalitaś ca ||72||
dhīra-praśānta-nāmā tataś ca dhīroddhataḥ khyātāḥ |
dayāvān atigambhīro vinītāḥ sattva-sāravān ||73||
dr̥dha-vratas titikṣāvān ātmāslāghāparāṇmukhaḥ |
nigūḍhāhaṅkṛtir dhīrair dhīrodāttā udāhṛtaḥ ||74||
dayātiśaya-sālitvam dayāvattvam udāhṛtam |
gāmbhīryam avikārah syāt saty api kṣobha-kāraṇe ||75||
niścinto dhīra-lalitas taruṇo vanitā-vaśah |
śama-prakṛtikah kleśa-sahiṣṇuś ca vivecakah ||76||
lalitādi-guṇopeto vipro vā sacivo vanik |
dhīra-śāntaś cārudatta-mādhavādir udāhṛtaḥ ||77||
mātsaryavān ahaṅkārī māyāvī roṣaṇāś calaḥ |
vikatthano bhārgavādir dhīroddhata udāhṛtaḥ ||78||
ete ca nāyakāḥ sarva-rasa-sādhāraṇāḥ smṛtāḥ |
śringārāpeksayā teṣāṁ traividhyam kathyate budhaiḥ ||79||
patiś copapatiś caiva vaiśīkaś ceti bhedataḥ |
patis tu vidhinā pāṇigrāhakaḥ kathyate budhaiḥ ||80||
caturdhā so'pi kathito vṛttiā kāvya-vicakṣaṇaiḥ |
anukūlaḥ śātho dhṛṣṭo dakṣiṇāś ceti bhedataḥ ||81||
anukūlas tv eka-jāniḥ śātho gūḍhāparādhakṛt |
dhṛṣṭo vyaktānya-yuvatī-bhoga-lakṣmāpi nirbhayah ||82||
nāyikāsv apy anekāsu tulyo dakṣiṇā ucye |
laṅghitācārayā yas tu vināpi vidhinā striyā ||83||
saṅketam nīyate prokto budhair upapatis tu saḥ |

dāksinyam ānukūlyam ca dhārṣtyam cāniyatatvataḥ ||84||
nocitānyasya sāṭhyam syād anya-cittatva-sambhavāt |
rūpavān śīla-sampannaḥ sāstrajñah priya-darśanaḥ ||85||
kulīno matimān śūro ramya-veṣa-yuto yuvā |
adīnah surabhis tyāgī sahanah priya-bhāṣanah ||86||
śaṅka-vihīno mānī ca deśa-kāla-vibhāga-vit |
dākṣya-cāturya-mādhurya-saubhāgyādibhir anvitaḥ ||87||
veṣyopabhoga-rasiko yo bhavet sa tu vaiśikah |
kalakanṭhādiko lakṣyo bhāṇḍāv eva vaiśikah ||88||
sa tridhā kathyate jyeṣṭha-madhyā-nīca-vibhedataḥ |
atha śringāra-netṛṇām sāhāyya-karaṇocitāḥ ||89||
nirūpyante pīṭhamarda-viṭa-ceṭa-vidūṣakāḥ |
nāyakānuccaro bhaktāḥ kiñcid ūnaś ca tad-guṇaiḥ ||90||
pīṭhamarda iti khyātaḥ kupita-strī-prasādakah |
kāma-tantra-kalā-vedī viṭa ity abhidhīyate ||91||
sandhāna-kuśalaś ceṭāḥ kalahamsādiko mataḥ |
vikṛtāṅga-vaco-veṣair hāsyā-kārī vidūṣakāḥ ||92||
deśa-kālajñatā bhāṣā-mādhuryam ca vidagdhatā |
protsāhane kuśalatā yathokta-kathanam tathā ||93||
nigūḍha-mantratety ādyāḥ sahāyānām guṇā matāḥ |
netṛ-sādhāraṇa-guṇair upetā nāyikā matā ||94||
svakīyā parakīyā ca sāmānyā ceti sā tridhā |
sampat-kāle vipat-kāle yā na muñcati vallabham ||95||
śīlārjava-guṇopetā sā svakīyā kathitā budhaiḥ |
sā ca svīyā tridhā mugdhā madhyā praudheti kathyate ||96||
mugdhā nava-vayaḥ-kāmā ratau vāmā mṛduḥ krudhi |
yatate rata-ceṣṭāyām gūḍham lajjā-manoharam ||97||
kṛtāparādhe dayite vīkṣate rudatī satī |
apriyam vā priyam vāpi na kiñcid api bhāṣate ||98||
samāna-lajjā-madanā prodyat-tāruṇya-śalinī |
madhyā kāmayate kāntam mohānta-surata-kṣamā ||99||
madhyā tridhā māna-vṛtter dhīrādhīrobhayātmikā |
dhīrā tu vakti vakroktyā sotprāsam sāgasam priyam ||100||
adhīrā paruṣair vākyaiḥ khedayed vallabham ruṣā |
dhīrādhīra tu vakroktyā sa-bāṣparā vadati priyam ||101||
sampūrṇa-yauvanonmattā pragalbhā rūḍha-manmathā |
dayitāṅge vilīneva yatate rati-keliṣu ||102||
rata-prārambha-mātre'pi gacchaty ānanda-mūrcchhatām |
māna-vṛtteḥ pragalbhāpi tridhā dhīrādi-bhedataḥ ||103||
udāste surate dhīrā sāvahitthā ca sādarā |
santarjya niṣṭhuram roṣād adhīrā tāḍayet priyam ||104||
dhīrādhīra-guṇopetā dhīrādhīreti kathyate |
dvedhā jyeṣṭhā kaniṣṭheti madhyā praudhāpi tāḍrī ||105||
dhīrādhīrādi-bhedena madhyā-praudhe tridhā tridhā |
jyeṣṭhā-kaniṣṭhā-bhedena tāḥ pratyekam dvidhā dvidhā ||106||

mugdhā tv eka-vidhā caivam sā trayodaśadhoditā |
 anyāpi dvividhā kanyā parodhā ceti bhedataḥ ||107||
 tatra kanyā tv anūḍhā syāt sa-lajjā pitṛ-pālitā |
 sakhi-keliṣu visrabdhā prāyo mugdhā-guṇānvitā ||108||
 pradhānam apradhānam vā nāṭakādāv iyam bhavet |
 mālatī-mādhavे lakṣye mālatī-madayantike ||109||
 paroḍhā tu pareṇoḍhāpy anya-sambhoga-lālasā |
 lakṣyā kṣudra-prabandhe sā **sapta-śaty**ādike budhaiḥ ||110||
 sādhāraṇa-strī gaṇikā kalā-prāgalbhya-dhārṣṭya-yuk |
 eṣā syād dvividhā raktā viraktā ceti bhedataḥ ||111||
 tatra raktā tu varṇyā syād aprādhānyena nāṭake |
 agnimitrasya vijñeyā yathā rājñā irāvatī ||112||
 pradhānam apradhānam vā nāṭaketara-rūpake |
 sā ced divyā nāṭake tu prādhānyenaiva varṇyate ||113||
 viraktā tu prahasana-prabhṛtiṣ eva varṇyate |
 tasyā dhaurya-prabhṛtayo guāś tad-upayoginah ||114||
 channa-kāmān ratārthājñān bāla-pāṣāṇḍa-ṣaṇḍakān |
 rakteva rañjayed ibhyān niḥsvān mātrā vivāsayet ||115||
 atra kecid āhuḥ—
 gaṇikāyā nānurāgo guṇavaty api nāyake |
 rasābhāsa-prasaṅgah syād araktāyāś ca varṇane ||

ataś ca nāṭakādau tu varṇyā sā na bhaved iti |

tathā cāhuḥ [śr.ti. 1.62,64]—

sāmānyā vanitā veṣyā sā dravyam param icchatā |
 guṇa-hīne ca na dveṣo nānurāgo guṇiny api |
 śrīngārābhāsa etāsu na śrīngārah kadācana || iti |

tan-mataṁ nānumanute dhīmān śrī-simha-bhūpatih ||116||
 bhāvānubandhābhāve ca nāyikātvā-parāhateḥ |
 tasyāḥ prakaraṇādau ca nāyikātvā-vidhānataḥ ||117||
 anāyikā-varṇane tu rasābhāsa-prasaṅgataḥ |
 tathā prakaraṇādīnām arasāśrayatāgateḥ ||118||
 rasāśrayam tu daśadhety ādi-sāstra-virodhataḥ |
 tasmāt sādhāraṇa-strīṇām guṇa-sālini nāyake ||119||
 bhāvānubandhaḥ syād eva rudraṇasyāpi bhāṣaṇāt |
 udāttādi-bhidām kecit sarvāśām api manvate ||120||
 tās tu prāyeṇa dṛṣyante sarvatra vyavahārataḥ |
 prathamam prosita-patikā vāska-sajjā tataś ca virahotkā ||121||
 atha khaṇḍitā matā syāt kalahāntaritābhīṣārikā caiva |
 kathitā ca vipralabdha svādhīna-patis tathā cānyā ||122||
 śrīngāra-kṛtāvasthābhedāt tāś cāṣṭadha bhinnāḥ |
 dūra-deśām gate kānte bhavet prosita-bhartṛkā ||123||
 asyās tu jāgarah kārṣyam nimittādi-vilokanam |

mālinyam anavasthānam prāyah śayyā-niveṣanam ||124||
jāḍya-cintā-prabhṛtayo vikriyāḥ kathitā budhaiḥ |
bharatādayair abhidadhe strīṇām vāras tu vāsakāḥ ||125||
svavāsaka-vaśāt kānte sameṣyati grhāntaram |
sajjī-karoti cātmānam yā sā vāsaka-sajjikā ||126||
asyās tu ceṣṭāḥ samparka-manoratha-vicintanam |
sakhī-vinodo hṛl-lekho muhur dūti-nirīkṣaṇam ||127||
priyābhigamana-mārgābhivikṣaṇa-pramukhā matāḥ |
anāgasi priyatame cirayaty utsukā tu yā ||128||
virahotkanṭhitā bhāva-vedibhiḥ sā samīritā |
asyās tu ceṣṭā hṛt-tāpo veopathus cāṅga-sādanam ||129||
aratir bāspa-mokṣaś ca svāvasthā-kathanādayaḥ |
ullaṅghya samayam yasyāḥ preyān anyopabhogavān ||130||
bhoga-lakṣmāñcitaḥ prātar āgacchet sā hi khaṇḍitā |
asyās tu cintā niḥsvāsas tūṣṇīṁ-bhāvo’śru-mocanam ||131||
kheda-bhrānty-asphuṭālāpā ity ādyā vikriyā matāḥ |
yā sakhiṇām puraḥ pāda-patitam vallabham ruṣā ||132||
nirasya paścāt tapati kalahāntaritā hi sā |
asyās tu bhrānti-samlāpau moho niḥsvasitam jvarah ||133||
muhuḥ pralāpa ity ādyā iṣṭāś ceṣṭā manīṣibhiḥ |
madanānala-santaptā yābhīsārayati priyam ||134||
jyotsnā-tāmasvinī yāna-yogyāmbara-vibhūṣaṇā |
svayam vābhisared yā tu sā bhaved abhisārikā ||135||
asyāḥ santāpa-cintādyā vikriyās tu yathocitam |
kāntābhisaraṇae svīyā lajjānāśādi-śaṅkayā ||136||
vyāghra-huṇkāra-santrasta-mṛga-śāva-vilocanā |
nīlyādi-rakta-vasana-racitāṅgāvaguṇṭhanā ||137||
svāṅge vilināvayavā niḥsabdām pāda-cāriṇī |
susnidhaika-sakhī-māṭra-yuktā yāti samutsukā ||138||
mr̥ṣā priye tu nidrāne pārśve tiṣṭhati niścalā |
garvātireka-nibhṛtā sītaiḥ srag-dāma-candanaiḥ ||139||
bhāvajñā bodhayaty enam tad-bhāvāvekṣaṇotsukā |
svīyāvat kanyakā jñeyā kāntābhisaraṇa-krame ||140||
veṣyābhīsārikā tv eti hrṣṭā vaiśīka-nāyakam |
āvirbhūta-smīta-mukhī mada-ghūrṇita-locanā ||141||
anuliptākhilāṅgī ca vicitrābharaṇānvitā |
snehāṅkurita-romāñca-sphuṭībhūta-manobhavā ||142||
saṁveṣṭitā parijanair bhogopakaraṇānvitaiḥ |
raśanārāva-mādhurya-dīpitānaṅga-vaibhavā ||143||
caraṇāmbuja-samīlagna-maṇī-maṇjīra-maṇjulā |
eṣā ca mṛdu-saṁsparśaiḥ keśa-kaṇḍūyanādibhiḥ ||144||
prabodhayati tad-bodhe praṇayāt kupitekṣaṇā |
bāhu-vikṣepa-lulita-srasta-dhammilla-mallikā ||145||
calita-bhrū-vikārādi-vilāsa-lalitekṣaṇā |
maireyāviratāsvāda-mada-skhalita-jalpitā ||146||

presyābhiyāti dayitam cetībhiḥ saha garvitā |
priyam kañkaṇa-nikvāṇa-mañju-vyajana-vījanaiḥ ||147||
vibodhya nirbhartsayati nāsābhaṅga-puraḥsaram |
kṛtvā saṅketam aprāpte daivād vyathitā tu yā ||148||
vipralabdheti sā proktā budhair asyās tu vikriyā |
nirveda-cintā-khedāśru-mūrcchā-nihśvasanādayaḥ ||149||
svāyattasanna-patikā hrṣṭā svādhīna-vallabhā |
asyās tu ceṣṭāḥ kathitāḥ smara-pūjā-mahotsavaḥ ||150||
vana-keli-jala-krīḍā-kusumāpacayādayaḥ |
uttamā madhyamā nīcety evam sarvāḥ striyas tridhā ||151||
abhijātair bhoga-tṛptair guṇibhir yā ca kāmyate |
gr̥hṇāti kāraṇe kopam anunītā prasīdati ||152||
vidadhaty apriyam patyau svayam ācarati priyam |
vallabhe sāparādhe'pi tūṣṇīm tiṣṭhati sottamā ||153||
puṁsaḥ svayam kāmayate kāmyate yā ca tair vadhuḥ |
sakrodhe krudhyati muhuḥ sānṛte'nṛta-vādinī ||154||
sāpakāre'pakartrī syāt snigdhe snihyati vallabhe |
evam ādi-guṇopetā madhyamā sā prakīrtitā ||155||
akasmāt kupyati ruṣam prārthitāpi na muñcati |
surūpam vā kurūpam vā guṇavantam athāguṇam ||156||
sthaviram taruṇam vāpi yā vā kāmayate muhuḥ |
īrṣyā-kopa-vivādeṣu niyatā sādhamā smṛtā ||157||
svīyā trayodaśa-vidhā vividhā ca varāṅganā |
vaiśikaivam śoḍāśadhā tāś cāvasthābhīr aṣṭabhiḥ ||158||
ekaikam aṣṭadhā tāsām uttamādi-prabhedataḥ |
traividhyam evam sa-caturaśītis triśatī bhavet ||159||
avasthā-trayam eveti kecid āhuḥ para-striyāḥ |
āsām dūtyaḥ sakhi cetī liṅginī pratiyeśinī ||160||
dhātreyī śilpakārī ca kumārī kathinī tathā |
kārur vipraśnikā ceti netr-mitra-guṇānvitāḥ ||161||
uddīpanam caturdhā syād ālambana-samāśrayam |
guṇa-ceṣṭalaṅkṛtayas taṭasthāś ceti bhedataḥ ||162||
yauvanam rūpa-lāvaṇye saundaryam abhirūpatā |
mārdavam saukumāryam cety ālambana-gatā guṇāḥ ||163||
sarvāśām api nārīṇām yauvanam tu caturvidham |
pratiyauvanam etāśām ceṣṭitāni pṛthak pṛthak ||164||
īśac-capala-netrāntam smara-smera-mukhāmbujam |
sa-garva-jarajogaṇḍam asamagrāruṇādharām ||165||
lāvaṇyodbheda-ramyāṅgam vilasad-bhāva-saurabham |
unmīlitāṅkura-kucam asphuṭāṅgaka-sandhikam ||166||
prathamam yauvanam tatra vartamānā mrgekṣaṇā |
apekṣate mṛdu-sparśam sahate noddhatām ratim ||167||
sakhi-keli-ratā svāṅga-saṃskāra-kalitādarā |
na kopa-harṣau bhajate sapatnī-darśanādiṣu ||168||
nātirajyati kāntasya saṅgame kiṁ tu lajjate |

stanau pīnau tanur madhyah pānipādasya raktimā ||169||
ūrū karikarākārāv aṅgam vyaktāṅga-sandhikam |
nitambo vipulo nābhīr gabhīrā jaghanam ghanam ||170||
vyaktā romāvalī snaigdhyam aṅga-keśaradākṣiṣu |
dvitīya-yauvane tena kalitā vāma-locaṇā ||171||
sakhīṣu svāśayajñāsu snigdhā prāyeṇa māninī |
na prasīdaty anunaye sapatnīṣv abhyasūyinī ||172||
nāparādhān viṣahate praṇayerṣyākaśayitā |
ratī-keliṣ anibhṛtā ceṣṭate garvitā rahaḥ ||173||
asnigdhatā nayanayor gaṇḍayor mlāna-kāntitā |
vicchāyatā khara-sparśo'py aṅgānām ślathatā manāk ||174||
adhare maśṇo rāgas tṛtīye yauvane bhavet |
tatra strīṇām iyam ceṣṭā ratī-tantra-vidagdhatā ||175||
vallabhbhasyāparityāgas tadākarṣaṇa-kauśalam |
anādarō-parādheṣu sapatnīṣv apy amatsarah ||176||
jarjaratvam stana-śroni-gaṇḍoru-jaghanādiṣu |
nirmāṁsatā ca bhavati caturthe yauvane striyāḥ ||177||
tatra ceṣṭā ratī-vidhāv anutsāhō-samarthatā |
sapatnīṣv ānukūlyam ca kāntenāviraha-sthitih ||178||
tatra śrīngāra-yogyatvam Sarasāhlāda-kāraṇam |
ādyā-dvitīyayor eva na tṛtīya-caturthayoh ||179||
aṅgāny abhūṣitāny eva prakṣepādyair vibhūṣaṇaiḥ |
yena bhūṣitavad bhāti tad rūpam iti kathyate ||180||
muktāphaleṣu chāyāyās taralatvam ivāntarā |
pratibhāti yad aṅgeṣu lāvaṇyam tad ihocaye ||181||
aṅga-pratyāṅgakānām yaḥ sanniveśo yathocitam |
susliṣṭa-sandhi-bandhaḥ syāt tat saundaryam itīryate ||182||
yadātmīya-guṇotkarṣair vastv anyan nikāṭa-sthitam |
sārūpyam nayati prājñair ābhirūpyam tad ucyate ||183||
sprṣṭam yatrāṅgam asprṣṭam iva syān mārdavam hi tat |
yā sparśasahatāṅgeṣu komalasyāpi vastunah ||184||
tat sauκumāryam tredhā syān mukhya-madhyādhama-kramāt |
aṅgam puṣpādi-saṁsparsāsaham yena tad uttamam ||185||
na saheta kara-sparśam yenāṅgam madhyamam hi tat |
yenāṅgamātapādīnām asaham tad ihādhamam ||186||
caturdhālaṅkṛtir vāso-bhūṣā-mālyānulepanaiḥ |
taṭasthāś candrikā dhārā-gṛha-candrodayāv api ||187||
kokilālāpam ākanda-manda-māruta-sat-padāḥ |
latā-maṇḍapa-bhūgeha-dīrghikā-jala-dāravāḥ ||188||
prāsāda-garbha-saṅgīta-krīḍādri-sarid-ādayaḥ |
evam ūhyā yathā kālam upabhogopayoginah ||189||
[ālambana-gatāś ceṣṭā anubhāvā vivakṣitāḥ |]
bhāvam manogataṁ sākṣat sva-hetuṁ vyañjayanti ye |
te'nubhāvā iti khyātā bhrū-kṣepa-smitādayaḥ ||190||
te caturdhā citta-gātra-vāg-buddhyārambha-sambhavāḥ |

tatra ca bhāvo hāvo helā śobhā kānti-dīptī ca ||191||
prāgalbhyaṁ mādhuryaṁ dhairyaudāryaṁ ca cittajā bhāvāḥ |
nirvikārasya cittasya bhāvāḥ syād ādi-vikriyā ||192||
grīvā-recaka-samiyukto bhrū-netrādi-vilāsa-kṛt |
bhāva iṣat-prakāśo yaḥ sa hāva iti kathyate ||193||
nānā-vikāraiḥ suvyaktaḥ śringārākṛti-sūcakaiḥ |
hāva eva bhaved dhelā lalitābhinayātmikā ||194||
sā śobhā rūpa-bhogādyair yat syād aṅga-vibhūṣanam |
śobhaiva kāntir ākhyātā manmathāpyāyanojjvalā ||195||
kāntir eva vayo-bhoga-deśa-kāla-guṇādibhiḥ ||
uddīpitātivistāram yātā ced diptir ucyate ||196||
niḥśāṅkatvāṁ prayogeṣu prāgalbhyaṁ parikīrt�ate |
mādhuryaṁ nāma ceṣṭānām sarvāvasthāsu mārdavam ||197||
sthirā cittonnatir yā tu tad dhairyam iti samjñitam |
audāryaṁ vinayaṁ prāhuḥ sarvāvasthānugam budhāḥ ||198||
līlā vilāso vicchittir vibhramaḥ kilakiñcitam |
moṭṭāyitam kuṭṭamitam babboko lalitaṁ tathā ||199||
vihṛtaṁ ceti vijñeyā yoṣitāṁ daśa gātrajāḥ |
priyānukaraṇam yat tu madhurālāpa-pūrvakaiḥ ||200||
ceṣṭitair gatibhir vā syāt sā lileti nigadyate |
priya-samprāpti-samaye bhrū-netrānana-karmaṇām ||201||
tātkāliko višeṣo yaḥ sa vilāsa itīritah |
ākalpa-kalpanālpāpi vicchittir atikānti-kṛt ||202||
priyā-gamana-velāyāṁ madanāveśa-sambhramāt |
vibhramo'ngada-hārādi-bhūṣā-sthāna-viparyayaḥ ||203||
śoka-roṣāśru-harṣadeḥ saṅkaraḥ kila-kiñcitam |
svābhilāṣa-prakaṭam moṭṭāyitam itīritam ||204||
keśādharādi-grahaṇe modamāne'pi mānase |
duḥkhiteva bahiḥ kupyed yatra kuṭṭamitam hi tat ||205||
iṣṭe'py anādarō garvān mānād babboka īritaḥ |
vinyāsa-bhaṅgi-raṅgānām bhrū-vilāsa-manoharāḥ ||206||
sukumārā bhaved yatra lalitaṁ tad-udīritam |
īrṣyayā māna-lajjābhyaṁ na dattam yogyam uttaram ||207||
kriyayā vyajyate yatra vihṛtaṁ tad udīritam |
ittham śrī-simha-bhūpena sattvālaṅkāra-sālinā ||208||
kathitāḥ sattvajāḥ strīnām alaṅkārās tu vimśatiḥ |
sattvād daśaiva bhāvādyā jātā līlādayas tu na ||209||
ato hi vimśatir bhāvāḥ sāttvikā iti nocitam |
yuṣyate sāttvikatvāṁ ca bhāvādi-sahacāriṇaḥ ||210||
līlādi-daśakasyāpi chatri-nyāya-balāt sphuṭam |
bhojena krīditam kelir ity anyau gātrajau smṛtau ||211||
ato vimśatir ity atra saṅkhyeyāṁ nopapadyate |
atrocycate bhāva-tattva-vedinā simha-bhūbhujā ||212||
ādyāḥ prāg eva bhāvādi-samutpatteś ca śaiśave |
kanyā-vinoda-mātratvād anubhāveṣu neṣyate ||213||

prema-visrambha-mātratvān nānyasyāpy anubhāvatā |
ato vimśatir ity eṣā saṅkhyā saṅkhyāvatāṁ matā ||214||
śobhā vilāso mādhuryam dhairyam gāmbhīryam eva ca |
lalitaudārya-tejāṁsi sattva-bhedās tu pauruṣāḥ ||215||
nīce dayādhike spardhā ūṣyotsāhau ca dakṣatā |
yatra prakaṭatāṁ yānti sā śobheti prakīrtitā ||216||
vṛṣabhasyeva gambhīrā gatir dhīram ca darśanam |
sasmitāṁ ca vaco yatra sa vilāsa itīritaḥ ||217||
tan mādhuryam yatra ceṣṭā-dṛṣṭy-ādeḥ sprhaṇīyatā |
śringāra-pracurā ceṣṭā yatra tal lalitām bhavet ||218||
atra gāmbhīrya-dhairye dve cittaje gātrajāḥ pare |
eke sādhāraṇān etān menire citta-gātrayoh ||219||
ālāpaś ca vilāpaś ca samlāpaś ca pralāpakah |
anulāpāpalāpau ca sandeśāś cātideśakah ||220||
nirdeśāś copadeśāś cāpadeśo vyapadeśakah |
evam dvādaśadhā proktā kīrtitā vāg-ārambhā vicakṣaṇaiḥ ||221||
tatralāpah priyoktiḥ syād vilāpo duḥkhajam vacah |
ukti-pratyuktīmad-vākyam samlāpa iti kīrtitam ||222||
vyarthālāpah pralāpah syād anulāpo muhur vacah |
apalāpas tu pūrvoktasyānyathā yojanām bhavet ||223||
sandeśas tu prośitasya sva-vārtā-preṣāṇam bhavet |
so'tideśo mad-uktāni tad-uktānīti yad vacah ||224||
nirdeśas tu bhavet so'yam aham ity ādi-bhāṣāṇam |
yatra śikṣārtha-vacanam upadeśāḥ sa ucyate ||225||
anyārtha-kathanām yatra so'padeśa itīritaḥ |
vyājenātmābhilāṣoktir yatrāyam vyapadeśakah ||226||
buddhy-ārambhās tathā proktā rīti-vṛtti-pravṛttayah |
rītiḥ syāt pada-vinyāsa-bhaṅgi sā tu tridhā matā ||227||
komalā kaṭhinā miśrā ceti syāt tatra komalā |
dvitīya-turya-varṇair yā svalpair vargeśu nirmitā ||228||
alpa-prāṇāksara-prāyā daśa-prāṇa-samanvitā |
samāsa-rahitā svalpaiḥ samāsair vā vibhūṣitā ||229||
vidarbha-jana-hṛdyatvāt sā vaidarbhitī kathyate |
śleśah prasādah samatā mādhuryam sukumāratā ||230||
artha-vyaktir udāratvam ojaḥ kānti-samādhayah |
ete vaidarbha-mārgasya prāṇā daśa guṇāḥ smṛtāḥ ||231||
kevalālpa-prāṇa-varṇa-pada-sandarbha-lakṣaṇam |
śaithilyam yatra na spr̄ṣṭām sa śleśah samudāhṛtaḥ ||232||
prasiddhārtha-padatvam yat sa prasādo nigadyate |
bandha-vaiśamya-rāhityam samatā pada-gumphane ||233||
bandho mrduḥ sphuṭo miśra iti tredhā sa nigadyate |
tan mādhuryam bhaved yatra śabde'rthe ca sphuṭo rasāḥ ||234||
yad anisṭhura-varṇatvam saukumāryam tad ucyate |
śrūyamāṇasya vākyasya vinā śabdāntara-spṛhām ||235||
arthāvagamakatvam yad artha-vyaktir iyām matā |

ukte vākye gunotkarsa-pratibhānam udāratā ||236||
samāsa-bahulatvam̄ yat tad ojaḥ iti gīyate |
loka-sthitim anullāṅghya hṛdyārtha-pratipādanam ||237||
kāntih syād dvividhā khyātā vārtāyām̄ varṇanāsu ca |
samādhīḥ so’nya-dharmāṇām̄ yad anyatrādhiropaṇam ||238||
atidīrgha-samāsa-yutā bahulair varṇair yutā mahā-prāṇaiḥ |
kaṭhinā sā gaudiyety uktā tad-deśa-budha-manojñatvāt ||239||
yatrobhaya-guṇa-grāma-samīniveśas tulādhṛtaḥ |
sā miśrā saiva pāñcālīty uktā tad-deśaja-priyā ||240||
āndhrī lāṭī ca saurāṣṭrīty ādayo miśra-rītayah |
santi tat-tad-deśa-vidvat-priya-miśraṇa-bhedataḥ ||241||
ta eva pada-saṅghātās tā evārtha-vibhūtayah |
tathāpi navyam bhavati kāvyam grathana-kauśalāt ||242||
tāsām̄ grantha-gaḍutvena lakṣaṇām̄ nocyate mayā |
bhojādi-grantha-bandheṣu tad-ākāṅkṣibhir īkṣyatām ||243||
bhāratī sātvatī caiva kaiśiky ārabhaṭī ca |
catasro vṛttayas tāsām̄ utpattir vakṣyate sphuṭam ||244||
jagaty ekārṇave jāte bhagavān avyayah pumān |
bhogi-bhogam adhiṣṭhāya yoga-nidrā-paro’bhavat ||245||
tadā vīrya-madonmattau daityendrau madhu-kaiṭabhou |
tarasā devadeveśam āgatau raṇa-kāṅkṣināu ||246||
vividhaiḥ paruṣair vākyair adhikṣepa-vidhāyināu |
muṣṭi-jānu-prahāraiś ca yodhayāmāsatur harim ||247||
tan-nābhi-kamalotpannah prajāpatir abhāṣata |
kim etad bhāratī-vṛttir adhunāpi pravartate ||248||
tad imau naya durdharṣau nidhanām̄ tvarayā vibho |
iti tasya vacaḥ śrutvā niṣagāda janārdanah ||249||
idam kāvya-kriyā-hetor bhāratī nirmitā dhruvam |
bhāṣaṇād vākyā-bāhulyād bhāratīyām̄ bhaviṣyati ||250||
adhunaiva nihanmy etāv ity ābhāṣya vaco hariḥ |
nirmalaир nirvikāraiś ca sāṅga-hārair manoharaiḥ ||251||
aṅgais tau yodhayāmāsa daityendrau yuddha-sālināu |
bhūmi-sthānaka-samyogaiḥ pada-kṣepais tathā hareḥ ||252||
bhūmes tadābhavad bhāras tad-vaśād api bhāratī |
valgitaiḥ sārṅgiṇas tatra dīptaiḥ sambhrama-varjitaiḥ ||253||
sattvādhibhair bāhu-dāṇḍaiḥ sātvatvī vṛttir udgatā |
vicitrair aṅga-hāraiś ca helayā sa tadā hariḥ ||254||
yat tau babandha keṣeṣu jātā sā kaiśikī tataḥ |
sa-samrāmbhaiḥ savegaiś ca citra-cārī-samutthitaiḥ ||255||
niyuddha-karaṇair jātā citrair ārabhaṭī tataḥ |
yasmāc citrair aṅgahāraiḥ kṛtam̄ dānavā-mardanam ||256||
tasmād abja-bhuvā loke niyuddha-samayaḥ kṛtaḥ |
yah śastrāstrādi-mokṣeṣu nyāyah sa pāribhāṣitah ||257||
nāṭya-kāvya-kriyā-yoge rasa-bhāva-samāśritah |
sa eva samayo dhātrā vṛttir ity eva samjñitaḥ ||258||

hariṇā tena yad vastu valigitair yādrśam krtam |
tadvad eva kṛtā vṛttir dhātrā tasyāṅga-sambhavā ||259||
ṛgvedāc ca yajurvedāt sāmavedād atharvaṇah |
bhāraty-ādyā kramāj jātā ity anye tu pracakṣate ||260||
prayuktatvena bharatair bhāratīti nigadyate |
prastāvanopayogitvāt sāṅgam tatraiva lakṣyate ||261||
sāttvikena guṇenātityāga-śauryādinā yutā |
harṣa-pradhānā santyakta-śoka-bhāvā ca yā bhavet ||262||
sātvatī nāma sā vṛttiḥ proktā lakṣaṇa-kovidaiḥ |
aṅgāny asyās tu catvāri samlāpottāpakāv api ||263||
saṅghātyah parivartaś cety eṣām lakṣaṇam ucyate |
īrṣyā-kroḍhādibhir bhāvai rasair vīrādbhutādibhiḥ ||264||
parasparam gabbhīroktih samlāpa iti śabdyate |
preraṇam yat parasyādau yuddhāyotthāpakaś tu saḥ ||265||
mantra-śaktyārtha-śaktyā vā daiva-śaktyātha pauruṣat |
saṅghasya bhedanam yat tu saṅghātyah sa udāhṛtaḥ ||266||
pūrvodyuktasya kāryasya parityāgena yad bhavet |
kāryāntara-svīkaraṇam jñeyah sa parivartakah ||267||
nṛtya-gīta-vilāsādi-mṛdu-śrīngāra-ceṣṭitaiḥ |
samanvitā bhaved vṛttiḥ kaiśikī ślakṣṇa-bhūṣaṇā ||268||
aṅgāny asyās tu catvāri narma tat-pūrvakā ime |
sphañja-sphoṭau ca garbhaś ca teṣām lakṣaṇam ucyate ||269||
śrīngāra-rasa-bhūyiṣṭhah priya-cittānurañjakah |
agrāmyah pariḥāsas tu narma syāt tat tridhā matam ||270||
śrīngāra-hāsyajam śuddha-hāsyajam bhaya-hāsyajam |
śrīngāra-hāsyajam narma trividham parikīrtitam ||271||
sambhogecchā-prakaṭanād anurāga-niveśanāt |
tathā kṛtāparādhasya priyasya pratibhedenāt ||272||
sambhogecchā-prakaṭanām tridhā vāg-veṣa-ceṣṭitaiḥ |
anurāga-prakāśo’pi bhogecchā-narmavat tridhā ||273||
priyāparādha-nirbhedo’py uktas tredhā tathā budhaiḥ |
śuddha-hāsyajam apy uktam tadvad eva tridhā budhaiḥ ||274||
hāsyād bhayena janitāj janitam bhaya-hāsyajam |
tad dvividhā mukham aṅgam tu tad dvayam pūrvavat tridhā ||275||
agrāmya-narma-nirmāṇa-vedinā simha-bhūbhujā |
narmāṣṭādaśadhā bhinnam eva sphuṭam udāhṛtam ||276||
narma-sphañjah sukhodyogo bhayānto nava-saṅgame |
narma-sphoṭas tu bhāvāṁśaiḥ sūcito’lpa-raso bhavet ||277||
anyais tv akāṇḍe sambhoga-viccheda iti gīyate |
netur vā nāyikāyā vā vyāpārah svārtha-siddhaye ||278||
pracchādāna-paro yas tu narma-garbhaḥ sa kīrtitah |
pūrva-sthito vipadyeta nāyako yatra cāparas tiṣṭhet ||279||
tam apiha narma-garbham pravadati bharato hi nātya-veda-guruḥ |
māyendra-jāla-pracurām citra-yuddha-kriyā-mayīm ||280||
chedyair bhedyaiḥ plutair yuktām vṛttim ārabhaṭīm viduh |

aṅgāny asyās tu catvāri saṅkṣiptir avapātanam ||281||
vastūtthāpana-sampheṭāv iti pūrve babhāshire |
saṅkṣipta-vastu-viṣayā yā māyāśilpa-yojitā ||282||
sā saṅkṣiptir iti proktā bharatena mahātmāna |
vadanty anye tu tām netur avasthāntara-saṅgatim ||283||
parivartaka-bhedatvāt tad upekṣāmahe vayam |
vibhrāntir avapātaḥ syāt praveśa-drava-vidravaiḥ ||284||
tad-vastūtthāpanam yat tu vastu māyopakalpitam |
samphēṭas tu samāghātaḥ kruddha-samrabdhayor dvayoh ||285||
āsām ca madhye vṛttinām śabda-vṛttis tu bhāratī |
tisro'rtha-vṛttayah śeṣas tac-catasro hi vṛttayah ||286||
anye tu miśraṇād āsām miśrām vṛttim ca pañcamim |
aśeṣa-rasa-sāmānyām manyante lakṣayanti ca ||287||
kaiśikī syāt tu śringāre rase vīre tu sātvatī |
radura-bibhatsayor vṛttir niyatārabhaṭī punaḥ ||288||
śringārādiṣu sarveṣu raseṣv iṣṭaiva bhāratī |
kecit tu tam imam ślokam bhāratīyam niyāmakam ||289||
prāyikābhiprāyatayā vyācakṣāṇā vicakṣāṇāḥ |
āsām raseṣu vṛttinām niyamam nānumanvate ||290||
vicāra-sundaro naiṣa mārgaḥ syād ity udāsmahe |
kaiśikī-vṛtti-bhedānām narmādīnām prakalpanam ||291||
yatram karuṇam āśritya rasābhāsatva-kāraṇam |
rasābhāsa-prakaraṇe vakṣyate tad idam sphuṭam ||292||
tat-tan-nyāya-pravīṇena nyāya-mārgānuvartinā |
darśitam simha-bhūpena spaṣṭam vṛtti-catuṣṭayam ||293||
tat-tad-deśocitā bhāṣā kriyā veṣā pravṛttayah |
tatra bhāṣā dvidhā bhāṣā vibhāṣā ceti bhedataḥ ||294||
tatra bhāṣā sapta-vidhā prācyāvantyā ca māgadhi |
bāhlīkā dākṣiṇātyā ca śaurasenī ca mālavī ||295||
saptadhā syād vibhāṣādi śabara-dramilāndhrajāḥ |
śakārābhīra-caṇḍāla-vanecara-bhavā iti ||296||
bhāṣā-vibhāṣāḥ santy anyās tat-tad-deṣa-janocitāḥ |
tāsām anupayogitvā nātra lakṣaṇam ucyate ||297||
tat-tad-deśocitā veṣāḥ kriyāś cātiṣphuṭāntarāḥ |
anyeṣām sukha-duḥkhādi-bhāveṣu kṛta-bhāvanam ||298||
ānukūlyena yac cittam bhāvakānām pravartate |
sattvam tad iti vijñeyam prājñaiḥ sattvodbhavān imān ||299||
sāttvikā iti jānanti bharatādi-maharṣayah |
sarveṣām api bhāvānām yaiḥ sva-sattvam hi bhāvyate ||300||
te bhāvā bhāva-tattva-jñaiḥ sāttvikā samudīritāḥ |
te stambha-sveda-romāñcāḥ svara-bhedaś ca vepathuh ||301||
vaivarṇyam aśru-pralayāv ity aṣṭau parikirtitāḥ |
stambho harṣa-bhayāmarṣa-viṣādādbhuta-sambhavaḥ ||302||
anubhāvā bhavanty ete stambhasya muni-sammatāḥ |
saṁjñā-virahitatvam ca śūnyatā niṣprakampatā ||303||

nidāgha-harṣa-vyāyāma-śrama-krodha-bhayādibhiḥ |
svedaḥ sañjāyate tatra tv anubhāvā bhavanty amī ||304||
svedāpanayavātecchā-vyajana-grahaṇādayaḥ |
romāñco vismayotsāha-harṣādyais tatra vikriyāḥ ||305||
romodgamolluka-sanagātra-saṁsparśanādayaḥ |
vaisvaryam sukha-duḥkhādyais tatra syur gadgadādayaḥ ||306||
vepathur harṣa-santrāsa-jarā-kroḍhādibhir bhavet |
tatrānubhāvāḥ sphuraṇa-gātra-kampādayo matāḥ ||307||
viṣādātaparoṣādyair vaivarṇyam upajāyate |
mukha-varṇa-parāvṛtti-kārṣyādyās tatra vikriyāḥ ||308||
viṣāda-roṣa-santosā-dhūmādyair aśru tat-kriyāḥ |
bāṣpa-bindu-parikṣepa-netra-saṁmārjanādayaḥ ||309||
pralayo duḥkha-dhātādyaiś ceṣṭā tatra visamjñatā |
sarve'pi sattva-mūlatvād bhāvā yadyapi sāttvikāḥ ||310||
tathāpy amīśāṁ sattvaika-mūlatvāt sāttvika-prathā |
anubhāvāś ca kathyante bhāva-saṁsūcanād amī ||311||
evam dvairūpyam eteśāṁ kathitam bhāva-kovidaiḥ |
anubhāvaika-nidhinā sukhānubhava-śālinā |
śrī-simha-bhūbhujā sāṅgam anubhāvā nirūpitāḥ ||312||

asmat-kalpa-latā-dalāni gilati tvat-kāma-gaurvāryatāṁ
mac-cintāmaṇi-vedibhiḥ pariṇamed dūrān nayoccair gajam |
ity ārūḍha-vitardikāḥ pratipatham jalpanti bhūdevatāḥ
simha-kṣmābhūji kalpa-vṛkṣa-surabhī-hasty-ādi-dānodyate ||313||

rakṣāyāṁ rākṣasāriṁ prabala-vimata-vidrāvaṇe vīrabhadram
kāruṇye rāmabhadram bhuja-bala-vibhavārohaṇe rauhiṇeyam |
pāñcālam cañcalākṣī-paricaraṇa-vidhau pūrṇa-candram prasāde
kandarpa-rūpa-darpe tulayati nitarāṁ simha-bhūpāla-candraḥ ||314||

iti śrīmad-āndhra-maṇḍalādhiśvara-pratigaṇḍa-bhairava-śrīmad-anapota-narendra-
nandana-bhuja-bala-bhīma-śrī-simha-bhūpāla-viracite rasārṇava-sudhākara-nāmni
nāṭyālaṅkāra-śāstre rañjakollāso nāma
prathamo vilāsaḥ
||1||

--o)0(o--

(2)

dvitīyo vilāsaḥ

rasikollāsaḥ

kalyāṇa-dāyi bhavatāṁ bhaved bhavya-guṇākaram |
kamalākucakāleya-vyañjitoraḥ-sthalāṁ mahaḥ ||1||
cid-acit-kṣema-kāriṇyai namaḥ śrī-parṇajādibhiḥ |
vandyāyai vārdhi-nandinyai karāgrastha-payoruhe ||2||
vy-abhī ity upasargau dvau viśeṣābhimukhatvayoh |
viśeṣenābhimukhyena caranti sthāyināṁ prati ||3||
vāg-aṅga-sattva-sūcyā jñeyās te vyabhicāriṇah |
tam cārayanti bhāvasya gatīṁ sañcāriṇo'pi ||4||
unmajjanto nimajjantah sthāyiny amṛta-vāridhau |
ūrmivad vardhayanty enām yānti tad-rūpatāṁ ca te ||5||
nirvedo'tha viśādo dainyāṁ glāni-śramau ca mada-garvau |
śaṅkā-trāsāvegā unmādāpasmṛtī tathā vyādhīḥ ||6||
moho mṛtir ālasyam jādyam vrīḍāvahitthā ca |
smṛtir atha vitarka-cintā-mati-dhṛtayo harṣa utsukatvāṁ ca ||7||
augryam arśāsūyāś cāpalyam caiva nindrā ca |
suptir bodha itīme bhāvā vyabhicāriṇah samākhyātāḥ ||8||
tattva-jñānāc ca daurgatyāv āpado viprayogataḥ |
īrṣyāder api saṁjātāṁ nirvedah svāvamānanam ||9||¹
prārabdha-kāryānirvāhād iṣṭānavāpter vipattitah |
aparādha-parijñānād anutāpas tu yo bhavet ||10||
viśādah sa tridhā jyeṣṭha-madhyamādhama-samśrayāt |
sahāyānveṣaṇopāya-cintādyā uttame matāḥ ||11||
anutsāhaś ca vaicityam ity ādyā madhyame matāḥ |
adhamasyānubhāvāḥ syur vaicityam avalokanam ||12||
rodana-śvāsita-dhyāna-mukha-śoṣādayo'pi ca |
hṛt-tāpa-durgatatrādyair anauddhatyāṁ hi dīnatā ||13||
tatrānubhāvā mālinya-gātra-stambhādayo matāḥ |
ādhi-vyādhī-jarā-tṛṣṇā-vyāyāma-suratādibhiḥ ||14||
niṣprāṇatā glānir atra ksāmāṅga-vacana-kriyāḥ |
kampānūtsāha-vaivarṇya-nayana-bhramaṇādayah ||15||
śramo mānasa-khedah syād adhva-nṛtya-ratādobhiḥ |
aṅga-mardana-niḥśvāsau pāda-saṁvāhanāṁ tathā ||16||
jṛmbhaṇāṁ mandayānam ca mukhanetra-vighūrṇānam |
sītkṛtiś ceti vijñeyā anubhāvāḥ śramodbhavāḥ ||17||

¹ Another reading in some manuscripts:
anubhāvas tu naiṣphalya-matir nirveda ucyate |
atra cintāśru-niḥśvāsa-vaivarṇyocchvāsa-dīnatā ||

madas tv ānanda-saṁmoha-sambhedo madirākṛtaḥ |
sa tridhā taruṇo madhyo-pakṛṣṭaś ceti bhedataḥ ||18||
dṛṣṭih smerā mukhe rāgaḥ sasmitākulitam vacaḥ |
lalitāviddha-gaty-ādyāś ceṣṭāḥ syus taruṇe made ||19||
madhyame tu made vāci skhalanam ghūrṇanam dṛśoh |
gamane vakratā bāhvor vikṣepa-sraṣṭatādayaḥ ||20||
apakṛṣṭe tu ceṣṭāḥ syur gati-bhaṅgo visamjñatā |
niṣṭhīvanam muhuḥ svāśo hikkā chardyādayo matāḥ ||21||
taruṇas tūttamādīnām madhyamo madhya-nīcayoh |
apakṛṣṭas tu nīcānām tat-tan-mada-vivardhane ||22||
uttama-prakṛtiḥ śete madhyo hasati gāyati |
adhamā-prakṛtir grāmyam paruṣam vakti roditi ||23||
aiśvaryādi-kṛtaḥ kaiścit māno mada itīritāḥ |
vakṣyamāṇasya garvasya bheda evety udāsmahe ||24||
aiśvaryā-rūpa-tāruṇya-kula-vidyā-balair api |
iṣṭa-lābhādinānyeṣām avajñā garva īritāḥ ||25||
anubhāvā bhavanty atra gurv-ājñādy-ājñā-vyatikramāḥ |
anuttara-praadānām ca vaimukhyam bhāṣaṇe'pi ca ||26||
vibhramāpahnutī vākyā-pāruṣyam anavekṣaṇam |
avekṣaṇam nijāngānām aṅga-bhaṅgādayo'pi ca ||27||
śaṅkā cauryāparādhādyaiḥ svāniṣṭotprekṣaṇām matam |
tatra ceṣṭāmuḥuḥ pārśva-darśanām mukha-śoṣaṇam ||28||
avakuṇṭhana-vaivarṇya-kaṇṭha-sādādayo'pi ca |
śaṅkā dvidyeyam ātmothā parottā ceti bhedataḥ ||29||
svākārya-janitā svotthā prāyo vyaṅgyeyam iṅgitaiḥ |
iṅgitāni tu pakṣma-bhrū-tārakā-dṛṣṭi-vikriyāḥ ||30||
parottā tu nijasyaiva parasyākāryato bhavet |
prāyeṇākāra-ceṣṭābhyām tām imām anubhāvayet ||31||
ākāraḥ sāttvikaś ceṣṭā tv aṅga-pratyaṅgajāḥ kriyāḥ |
trāsas tu citta-cāñcalyam vidyut-kravyāda-garjitaḥ ||32||
tathā bhūta-bhujaṅgādyair vijñeyās tatra vikriyāḥ |
utkampa-gātra-saṅkoca-romāñca-stambha-gadgadāḥ ||33||
muhur nimeṣa-vibhrānti-pārśvasthālambanādayaḥ |
cittasya sambhramo yaḥ syād āvego'yarī sa cāṣṭadhā ||34||
utpāta-vāta-varṣāgni-matta-kuñjara-darśanāt |
priyāpriya-śruteś cāpi śatrava-vyasanād api ||35||
tatratpātas tu śailādi-kampa-ketūdayādayaḥ |
taj-jāḥ sarvāṅga-visraṁso vaimukhyam apasarpaṇam ||36||
viṣāda-mukha-vaivarṇya-vismayādyāś tu vikriyāḥ |
tvarayāgamanām vastra-grahaṇām cāvakuṇṭhanam ||37||
neṭrāvamārjanādyāś ca vātāvega-bhavāḥ kriyāḥ |
chatra-graho'ṅga-saṅkoco bāhu-svastika-dhāvane ||38||
uṣṇāśrayaṇam ity ādyā varṣāvega-bhavāḥ kriyāḥ |
agny-āvegaḥ-bhavāś ceṣṭā vījanām cāṅga-dhūnanam ||39||
vyatyasta-pada-vikṣepa-netra-saṅkocanādayaḥ |

āvege kuñjarodbhūte satvaraṁ cāpasarpaṇam ||40||
 vilokanam muhuḥ paścāt trāsa-kampādayo matāḥ |
 priya-śravaṇaje hy asmin abhutthānopagūhane ||41||
 prīti-dānam priyam vākyam romaharṣādayo'pi ca |
 apriya-śrutije'py asmin vilāpah parivartanam ||42||
 ākranditam ca patanam parito bhramaṇādayaḥ |
 ceṣṭāḥ syuḥ śātravāge varma-śastrādi-dhāraṇam ||43||
 ratha-vāji-gajāroha-sahasāpakramādayaḥ |
 ete syur uttamādīnām anubhāvā yathocitam ||44||
 unmādaś citta-vibhrāntir viyogād iṣṭa-nāśataḥ |
 viyogaje tu ceṣṭāḥ syur dhāvanam paridevanam ||45||
 asambaddha-pralapanam śayaṇam sahasotthitiḥ |
 acetanaiḥ sahālāpo nirnimitta-smitādayaḥ ||46||
 iṣṭa-nāśa-kṛte tv asmin bhasmādi-parilepanam |
 nṛtya-gītādi-racanā ṭṛṇa-nirmalya-dhāraṇam ||47||
 cīvaraṇādīni prāg-uktāś cāpi vikriyāḥ |
 dhātu-vaiśamya-doṣena bhūtāveśādinā kṛtaḥ ||48||
 citta-kṣobhas tv apasmāras tatra ceṣṭāḥ prakampanam |
 dhāvanam patanam stambho bhramaṇam netra-vikriyāḥ ||49||
 svoṣṭha-damśa-bhujāsphoṭa-lālā-phenādayo'pi ca |
 doṣa-vaiśamyajas tv eṣa vyādhira evety udāsmahe ||50||
 doṣodreka-viyogādyair syād vyādhira atra tu |
 gātra-stambhaḥ ślathāṅgatvam kūjanam mukha-kūṇanam ||51||
 srastāṅgatākṣi-vikṣepa-nihsvāsādyās tu vikriyāḥ |
 saśīto dāha-yuktaḥ sa dvividhaḥ parikīrtitaḥ ||52||²
 hanu-sañcālanam bāṣpaḥ sarvāṅgotkampa-kūjane |
 jānu-kuñcana-romāñca-mukha-śoṣādayo'pi ca ||53||
 dāha-jvare tu ceṣṭāḥ syuḥ śīta-mālyādi-kāṅksaṇam |
 pāṇi-pāda-parikṣepa-mukha-śoṣādayo'pi ca ||54||
 āpad-bhīti-viyogādyair mohaś cittasya mūḍhatā |
 vikriyās tatra vijñeyā indriyāṇām ca śūnyatā ||55||
 niśceṣṭatāṅga-bhramaṇa-patanāghūrṇanādayaḥ |
 vāyor dhanañjayākhyasya viprayogo ya ātmanā ||56||
 śarīrāvacchedavatā maraṇam nāma tad bhavet |
 etac ca dvividham proktam vyādhijam cābhīghātajam ||57||
 ādyam tv asādhyā-hṛc-chūla-viṣūcy-ādi-samudbhavam |
 amī tatrānubhāvāḥ syur avyaktākṣara-bhāṣaṇam ||58||
 vivarṇa-gātratā manda-śvāsādi stambha-milane |
 hikkā parijanāpeksā-niśceṣṭendriyatādayaḥ ||59||
 dvitīyam ghāta-patana-dohodbandha-viṣādijam |
 tatra ghātādiye bhūmi-patana-krandanādayaḥ ||60||
 viṣām tu vatsanābhādyam aṣṭau vegās tad-udbhavāḥ |

² The following half karika is found in only one edition: (śīta-jvare tu ceṣṭāḥ syuḥ santāpaś cāṅga-sādanam |)

kārṣṇyāṁ kampo dāho hikkā phenaś ca kandhara-bhaṅgah ||61||
jaḍatā mṛtir iti kathitā kramaśah prathamādyā vegajāś ceṣṭāḥ |
svabhāva-śrama-sauhitya-garbha-nirbharatādibhiḥ ||62||
kṛcchrāt kriyonmukhatvam yat tad ālasyam iha kriyāḥ |
aṅga-bhaṅgah kriyā-dveśo jṛmbhaṇākṣi-vimardane ||63||
śayyāsanaika-priyatā tandrī-nidrādayo’pi ca |
jādyam apratipattiḥ syād iṣṭāniṣṭhārthayoh śruteḥ ||64||
dr̥ṣṭer vā virahādeś ca kriyās tatrānimeṣatā |
aśrutih pāravaśyam ca tūṣṇīm-bhāvādayo’pi ca ||65||
akārya-karaṇāvajñā-stuti-nūtana-saṅgamaiḥ |
pratikārākriyādyaiś ca vrīdatvanatidhṛṣṭatā ||66||
tatra ceṣṭā nigūḍhoktir ādhomukhya-vicintane |
anirgamo bahiḥ kvāpi dūrād evāvaguṇthanam ||67||
nakhānāṁ kṛntanam bhūmi-lekhanam caivam ādayaḥ |
avahitthākāra-guptir jaihmya-prābhava-nītibhiḥ ||68||
lajjā-sādhvasa-dākṣinya-prāgalbhya-प्रागलभ्यापजयादिभिः |
anyathā-kathanam mithyā-dhairyam anyatra vikṣaṇam ||69||
kathā-bhaṅgādayo’py asyāṁ anubhāvā bhavanty amī |
svāsthya-cintā-dṛḍhābhāvāsa-sadṛṣālokanādibhiḥ ||70||
smṛtiḥ pūrvānubhūtārtha-pratītis tatra vikriyāḥ |
kampanodvahane mūrdhno bhrū-vikṣepādayo’pi ca ||71||
ūho vitarkaḥ sandeha-vimarṣa-pratyayādibhiḥ |
janito nirṇayāntaḥ syād asatyaḥ satya eva vā ||72||
tatrānubhāvāḥ syur amī bhrū-śirah- kṣepaṇādayaḥ |
iṣṭa-vastv-apariprāptiḥ aiśvaryā-bhramiṣanādibhiḥ ||73||
cintā dhyānātmikā tasyāṁ anubhāvā bhavanty amī |
kārṣyādhomukhya-santāpa-niḥśvāsocchrvasanādayaḥ ||74||
nānā-śāstrāratha-mathanād artha-nirdhāraṇam matiḥ |
tatra ceṣṭas tu kartavya-karaṇam samśaya-chidā ||75||
śiṣyopadeśa-bhrū-kṣepāv ūhāpohādayo’pi ca |
jñāna-vijñāna-gurvādi-bhakti-nānārtha-siddhibhiḥ ||76||
lajjādibhiḥ ca cittasya naispr̥hyam dhṛtir ucyate |
atrānubhāvā vijñeyāḥ prāptārthānubhavas tathā ||77||
aprāptātīta-naṣṭārthān abhisāṅkṣobhaṇādayaḥ |
manorathasya lābhena siddhyā yogyasya vastunah ||78||
mitra-saṅgama-devādi-prasādādeś ca kalpitah |
manah-prasādo harṣah syād atra netrāsyā-phullatā ||79||
priyābhāṣṇam āśleṣah pulakānāṁ prarohaṇam |
svedodgamaś ca hastena hasta-sampīḍanādayaḥ ||80||
kālākṣamatvam autsukyam iṣṭa-vastu-viyogataḥ |
tad-darśanād ramya-vastu-didṛksādeś ca tat-kriyāḥ ||81||
tvarānavasthitih śayyā-sthitir uttāna-cintane |
śarīra-gauravam nidrā-tandrā-niḥśvasitādayaḥ ||82||
aparādhāvamānābhyaṁ cauryāābhigrahaṇādibhiḥ |
asat-pralāpanādyaiś ca kṛtam caṇḍatvam ugratā ||83||

kriyās tatrāsy-a-nayana-rāgo bandhana-tādane |
śirasah kampanam kheda-vadha-nirbhartsanādayah ||84||
adhikṣepāvamānādyaiḥ krodho'marṣa itīryate |
tatra sveda-śirah-kampāv ādhomukhya-vicintane ||85||
upāyānveṣaṇotsāha-vyavasādayah kriyāḥ |
para-saubhāgya-sampatti-vidyā-śauryādi-hetubhiḥ ||86||
guṇe'pi doṣāropah syād asūyā tatra vikriyāḥ |
mukhāpavartanam garhā bhrū-bhedānādarādayah ||87||
rāga-dveṣādibhiḥ citta-lāghavam cāpalam bhavet |
ceṣṭās tatrāvicāreṇa parirambhāvalambane ||88||
niṣkāsanokti-pāruṣye tāḍanājñāpanādayah |
mada-svabhāva-vyāyāma-niścintatva-śramādibhiḥ ||89||
mano-nimilānam nidrā ceṣṭās tatrāsy-a-gauravam |
āghūrṇamāna-netratvam aṅgānām parimardanam ||90||
niḥśvāsocchvāsane sanna-gātratvam netra-mīlanam |
śarīrasya ca saṅkoco jādyam cet y evam ādayah ||91||
udreka eva nidrāyāḥ suptih syāt tatra vikriyāḥ |
indriyoparatir netra-mīlanam srasta-gātratā ||92||
utsvapnāyitanaiś calya-śvāsocchvāsādayo'pi ca |
svapna-sparśana-nidhvāna-nidrā-sampūrṇatādibhiḥ ||93||
prabodhaś cetanāvāptiḥ ceṣṭās tatrākṣi-mardanam |
śayyāyā mokṣaṇam bāhu-vikṣepo'ṅguli-moṭanam ||94||
śirah-kaṇḍūyanam cāṅga-valanam caivam ādayah |
uttamādhama-madhyeṣu sāttvikā vyabhicāriṇah ||95||
vibhāvair anubhāvaiś ca varṇanīyā yathocitam |
udvega-sneha-dambherṣyā-pramukhāś citta-vṛttayah ||96||
ukteṣv antarbhavantīti na pṛthaktvena darśitāḥ |
vibhāvāś cānubhāvāś ca te bhavanti parasparam ||97||
kārya-kāraṇa-bhāvas tu jñeyāḥ prāyeṇa lokataḥ |
svātantryāt pāratantryāc ca te dvidhā vyabhicāriṇah ||98||
para-posakatām prāptāḥ paratantrā itīritāḥ |
tad-abhāve svatantrāḥ syur bhāvā iti ca te smṛtāḥ ||99||
ābhāsatā bhaved eṣām anaucitya-pravartitām |
asatyatvād ayogyatvād anaucityam dvidhā bhavet ||100||
asatyatva-kṛtam tat syād acetana-gataṁ tu yat |
ayogyatva-kṛtam proktam nīca-tiryāṇ-narāśrayam ||101||
utpatti-sandhi-śāvalya-śāntayo vyabhicāriṇām |
daśāś catasras tatra utpattir bhāva-sambhavaḥ ||102||
sarūpam asarūpam vā bhinna-kāraṇa-kalpitam |
bhāva-dvayaṁ milati cet sa sandhir iti gīyate ||103||
atyārūḍhasya bhāvasya vilayah śāntir ucyate |
śavalatvam tu bhāvānām saṁmardaḥ syāt parasparam ||104||
dig-antarāla-sañcāra-kīrtinā simha-bhūbhujā |
evam sañcāriṇah sarve sa-prapañcarām nirūpitāḥ ||105||
sajātiyair vijātiyair bhāvair ye tv atiraskṛtāḥ |

ksrābdhivan nayanty anyān svātmatvam̄ sthāyino hi te ||106||
bharatena ca te kathitā rati-hāsotsāha-vismaya-krodhāḥ |
śoko'tha jugupsā bhayam ity aṣṭau lakṣma vakṣyate teṣām ||107||
yūnor anyonya-viṣayā sthāyinīcchā ratir bhavet |
nisargeṇābhhiyogena saṁsargeṇābhimānataḥ ||108||
upamādhyātma-viṣayair eṣā syāt tatra vikriyāḥ |
kaṭākṣa-pāta-bhrū-kṣepa-priya-vāg-ādayo matāḥ ||109||
bhojas tu samprayogena ratim anyām udāharat |
samprayogasya śabdādiṣv antarbhāvān na tan-matam ||110||
aṅkura-pallava-kalikā-praspuṇaphalabhoga-bhāg iyam kramaśāḥ |
premā mānaḥ prañayaḥ sneho rāgo'nurāgaś ca ||111||
sa premā bheda-rahitaṁ yūnor yad bhāva-bandhanāṁ |
yat tu premānubandhena svātantryād dhṛdayaṅgamam ||112||
bahnāti bhāva-kauṭilyam̄ so'yam̄ māna itīryate |
bāhyāntaropacārair yat prema-mānopakalpitaiḥ ||113||
badhnāti bhāva-viśrambham̄ so'yam̄ prañaya ucyate |
viśrambhe paramāṁ kāṣṭhām̄ ārūḍhe darśanādibhiḥ ||114||
yatra dravaty antaraṅgam̄ sa sneha iti kathyate |
sa tredhā kathyate praudha-madhya-manda-vibhedataḥ ||115||
pravāsādibhir ajñāta-citta-vṛttai priye jane |
itarākleśa-kārī yaḥ sa praudhaḥ sneha ucyate ||116||
itarānubhavāpekṣāṁ sahate yaḥ sa madhyamah |
dvayor ekasya mānādau tad anyasya karoti yaḥ ||117||
naivopekṣāṁ na cāpekṣāṁ sa sneho manda ucyate |
duḥkham apy adhikām̄ citte sukhatvenaiva rajyate ||118||
yena sneha-prakarṣeṇa sa rāga iti gīyate |
kusumbha-nīlī-mañjiṣṭha-rāga-bhedena sa tridhā ||119||
kusumbha-rāgah sa jñeyo yaś citte rajyati kṣaṇāt |
atiprakāśamāno'pi kṣaṇād eva vinaśyati ||120||
nīlī-rāgas tu yaḥ sakto nāpaiti na ca dīpyate |
acireṇaiva saṁsaktaś cirād api na naśyati ||121||
atīva śobhate yo'sau māñjiṣṭho rāga ucyate |
rāga eva svayam vedya-daśā-prāptyā prakāśitah ||122||
yāvad-āśraya-vṛttiś ced anurāga itīritah |
anye pṛitim̄ rater bhedm̄ āmananti na tan-matam ||123||
asamprayoga-viṣayā seyam harṣān na bhidyate |
bhāṣaṇākṛti-veṣāṇām̄ kriyāyāś ca vikārataḥ ||124||
laulyādeś ca parasthānām̄ eṣām anukṛter api |
vikāraś cetaso hāsas tatra ceṣṭāḥ samīritāḥ ||125||
dṛṣṭer vikāro nāmauṣṭha-kapola-spandanādayah |
śaktir dhariya-sahāyādyaiḥ phala-ślāghyeṣu karmasu ||126||
satvarā mānasī vṛttir utsāhas tatra vikriyāḥ |
kālādyavekṣaṇām̄ dhairyam̄ vāg-ārambhādayo'pi ca ||127||
sahajāhārya-bhedena sa dvidhā paribhāṣyate |
lokottara-padārthānām̄ tat-pūrva-lokanādibhiḥ ||128||

vistāraś cetaso yas tu vismayah sa nigadyate |
kriyās tatrākṣi-vistāra-sādhūkti-pulakādayah ||129||
vadhāvajñādibhiś citta-jvalanam krodha īritaḥ |
eṣa tridhā bhavet kordha-kopa-roṣa-prabhedataḥ ||130||
vadha-cchedādi-paryantah krodhaḥ krūra-janāśrayaḥ |
abhyarthanāvadhiḥ prāyah kopo vīra-janāśrayaḥ ||131||
śatru-bhṛtya-suhṛt-pūjyāś catvāro viṣayāś tayoḥ |
muhur daśtoṣṭhatā bhugna-bhrukuṭī-danta-ghaṭṭanam ||132||
hasta-niṣpīdanam gātra-kampaḥ śastra-pratikṣaṇam |
sva-bhujāvekṣaṇam kaṇṭha-garjādyāḥ sātrava-krudhi ||133||
bhṛtya-krodhe tu ceṣṭāḥ syus tarjanam mūrdha-dhananam |
nirbhartsanam ca bahudhā muhur nirvarṇanādayah ||134||
mitra-krodhe vikārāḥ syur netrāntah-patad-aśrutā |
tūṣṇīṁ dhyānam ca naiścalyam śvasitāni muhur muhuḥ ||135||
maunam vinamra-mukhatā bhugna-dṛṣṭyādayo’pi ca |
pūjya-krodhe tu ceṣṭāḥ syuḥ sva-nindā namra-vaktratā ||136||
anuttara-pradānāṅga-sveda-gadgadikādayah |
śatru-krodhe tu ceṣṭāḥ syur bhāva-garbhitā-bhāṣaṇam ||137||
bhrūbheda-nīṭila-sveda-kaṭākṣaāruṇimādayah |
bhṛtyādi-kopa-tritaye tat-tat-kroḍhāditāḥ kriyāḥ ||138||
mithaḥ strī-puṁsayor eva rosah strī-gocaraḥ punaḥ |
pratyayāvadhir atra syur vikārāḥ kuṭilekṣaṇam ||139||
adhara-sphuraṇāpāṅga-rāga-niḥśvasitādayah |
dvedhā nigaditāḥ strīṇām roṣaḥ puruṣa-gocaraḥ ||140||
sapatnī-hetur ḍadyaḥ syād anyaḥ syād anya-hetukah |
sapatnī-hetuko roṣo vipralambhe prapañcyate ||141||
anya-hetu-kṛte tv atra kriyāḥ puruṣa-roṣavat |
bandhu-vyāpatti-daurgaty-adhana-nāśādibhiḥ kṛtaḥ ||142||
citta-kleṣa-bharaḥ śokas tatra ceṣṭā vivarṇatā |
bāṣpodgamo mukhe śoṣaḥ stambha-niḥśvasitādayah ||143||
uttamānam ayam praudho vibhāvair anya-saṁśritaiḥ |
ātma-sthair atirūḍho’pi prāyah śauryeṇa sāmyati ||144||
tatra ceṣṭā guṇākhyāna-nigūḍha-ruditādayah |
syād eṣa mṛti-paryantah sva-parasthais tu madhyame ||145||
anativyakta-rudita-pramukhās tatra vikriyāḥ |
hetubhiḥ svagatair eva prāyah strī-nīcayor ayam ||146||
maraṇa-vyavasāyāntas tatra bhū-pariveṣṭanam |
urastādana-nirbheda-pātoccaī rodanādayah ||147||
ahṛdyānām padārthānām darśana-śravaṇādibhiḥ |
saṅkocanam yan manasah sā jugupsātra vikriyāḥ ||148||
nāśāpidhānam tvaritā gatir āṣya-vikūṇanam |
sarvāṅga-dhūnanam kutsā muhur niṣṭhīvanādayah ||149||
ghṛṇā śuddhā jugupsānyā daśa-rūpe nirūpitā |
sā heyā-śravaṇotpanna-jugupsāyā na bhidyate ||150||
bhayaṁ tu mantunā ghora-darśana-śravaṇādibhiḥ |

cittasyātīva cāñcalyam tat prāyo nīca-madhyayoh ||151||
uttamasya tu jāyeta kāraṇair atilaukikaiḥ |
bhaye tu ceṣṭā vaivarṇyam stabdhatvam gātra-kampanam ||152||
palāyanam parāvṛtya vikṣaṇam svātma-gopanam |
āsyā-śoṣanam utkroṣa-śaraṇānvesaṇādayah ||153||
hetujād itare prokte bhaye soḍhala-sūnunā |
kr̄trimam tūttama-gatam gurv-ādīn pratyavāstavam ||154||
vibhīṣikottham bälāder vitrāsitakam ity ubhe |
tatrāntyam antarbhūtam syād ghora-śravaṇaje bhaye ||155||
bhikṣu-bhallūka-corādi-sūcanā-kalpitativataḥ |
ādyam tu yucti-kākṣyām bhaya-kakṣyām na gāhate ||156||
gurv-ādī-saṁnidhau yasmān nīcaiḥ sthity-ādī-sūcītam |
bhāvo vinaya eva syād atha syān nātāke yadi ||157||
avahitthatayā tasya bhayatvam dūrato gatam |
ato hetujam evaikam bhayaṁ syād iti niścayah ||158||
bhojenoktāḥ sthāyino'nye garvah sneho dhṛtir matih |
sthāsnur evoddhata-preyah śāntodātta-rasev api ||159||
tatra sneho rater bhedas tridhā cecchātma-tat-kr̄taḥ |
anye posā-sahiṣṇutvān naiva sthāyi-padocitāḥ ||160||
tad aṣṭāv eva vijñeyāḥ sthāyino muni-saṁmatāḥ |
sthāyino'ṣṭau trayastrīmśac cāriṇo'ṣṭau ca sāttvikāḥ ||161||
evam ekonapañcāśad bhāvāḥ syur militā ime |
evam hi sthāyino bhāvān siṁha-bhūpatir abhyadhāt ||162||
athaiśām rasa-rūpatvam ucyate siṁha-bhūbhujā |
vidvan-mānasa-haṁsena rasa-bhāva-vivekinā ||163||
ete ca sthāyināḥ svaiḥ svair vibhāvair vyabhicāribhiḥ |
sāttvikaiś cānubhāvaiś ca naṭābhīnaya-yogataḥ ||164||
sākṣatkāram ivānītāḥ prāpitāḥ svādu-rūpatām |
sāmājikānām manasi prayānti rasa-rūpatām ||165||
dadhyādi-vyañjana-dravyaiś ciñcādibhir athauṣadhaiḥ |
gudādi-madhura-dravyair yathā-yogaṁ samanvitaiḥ ||166||
yadvat pāka-viśeṣeṇa ṣāḍavākhyo rasāḥ paraḥ |
niśpadyate vibhāvādyaiḥ prayogeṇa tathā rasāḥ ||167||
so'�am ānanda-sambhedo bhāvakair anubhūyate |
aṣṭadhā sa ca śringāra-hāsyā-vīrādbhutā api ||168||
raudraḥ karuṇa-bībhatsau bhayānaka itīritāḥ |
eṣūttaras tu pūrvasmāt sambhūto viṣamāt samaḥ ||169||
bahu-vaktavyatā-hetoh sakalāhlādanād api |
raseṣu tatra śringārah prathamām lakṣyate sphuṭam ||170||
vibhāvair anubhāvaiś ca sāttvikair vyabhicāribhiḥ |
nītā sadasya-rasyatvam ratih śringāra ucyate ||171||
sa vipralambhaḥ sambhoga iti dvedhā nigadyate |
ayuktayos taruṇayor yo'nurāgaḥ parasparam ||172||
abhiṣṭāliṅganādinām anavāptau prakṛṣyate |
sa vipralambho vijñeyah sa caturdhā nigadyate ||173||

pūrvānurāga-mānau ca pravāsa-karuṇāv iti |
yat prema saṅgamāt pūrvam darśana-śravaṇādibhiḥ ||174||
pūrvānurāgah sa jñeyah śravaṇam tad-guṇa-śrutiḥ |
pratyakṣa-citra-svapnādau darśanam darśanam matam ||175||
yataḥ pūrvānurāgo'yaṁ saṅkalpātmā pravartate |
so'yaṁ pūrvānurāgākhyo vipralambha itīritah ||176||
pāratantryād ayam dvedhā daiva-mānuṣa-kalpanāt |
tatra sañcāriṇo glāniḥ saṅkāsūye śramo bhayam ||177||
nirvedautsukya-dainyāni cintā-nidre prabodhatā |
viṣādo jadatonmādo moho maraṇam eva ca ||178||
etasminn abhilāṣādi maraṇāntam anekadhā |
tat-tat-sañcāri-bhāvānām utkaṭatvād daśā bhavet ||179||
tathāpi prāktanair asyā daśāvasthāḥ samāsataḥ |
proktās tad-anurodhena tāsām lakṣaṇam ucyate ||180||
abhilāṣāś cintānusmr̄ti-guṇa-saṅkirtanodvegāḥ |
savilāpā unmāda-vyādhī jaḍatā mr̄tiś ca tāḥ kramaśaḥ ||181||
saṅgamopāya-racita-prārabdha-vyavasāyataḥ |
saṅkalpecchā-samudbhūtir abhilāṣo'tra vikriyāḥ ||182||
praveśa-nirgamau tūṣṇīm tad-dṛṣṭi-patha-gāminau |
rāga-prakāśana-parāś ceṣṭāḥ svātma-prasādhanam ||183||
vyājoktayaś ca vijane sthitir ity evam ādayaḥ |
kenopāyena saṁsiddhiḥ kadā tasya samāgamaḥ ||184||
dūti-mukhena kim vācyam ity ādyā ūhas tu cintanam |
atra nīvyādi-saṁsparśaḥ śayyāyām parivartanam ||185||
sa-bāṣpākekarā dṛṣṭir mudrikādi-vivartanam |
nirlakṣya-vīkṣaṇam caivam ādyā vikṛtayo matāḥ ||186||
arthānām anubhūtānām deśa-kālānuvartinām |
sāntatyena parāmarśo mānasah syād anusmr̄tiḥ ||187||
tatrānubhāvā niḥsvāso dhyāṇam kṛtya-vihastatā |
śayyāsanādi-vidveṣa ity ādyāḥ smara-kalpitāḥ ||188||
saundaryādi-guṇa-ślāghā guṇa-kīrtanam atra tu |
romāñco gadgadā vāṇī bhāva-manthara-vīkṣaṇam ||189||
tat-saṅga-cintanam sakhyā gaṇḍa-svedādayo'pi ca |
manasah kampa udvegah kathitas tatra vikriyāḥ ||190||
cintā santāpa-niḥsvāsau dveṣah śayyāsanādiṣu |
stambha-cintāśru-vaivarnya-dīnatvādaya īritāḥ ||191||
iha me dṛk-patham prāpad ihātiṣṭhad ihāsta ca |
ihālapad ihāvātsid ihaiva nyavṛtat tathā ||192||
ity ādi-vākyā-vinyāso vilāpa iti kīrtitah |
tatra ceṣṭās tu kutrāpi gamanam kvacid ikṣaṇam ||193||
kvacit kvacid avasthānam kvacic ca bhramaṇādayaḥ |
sarvāvasthāsu sarvatra tan-manaskatayā sadā ||194||
atasmiṁs tad iti bhrāntir unmādo virahodbhavaḥ |
tatra ceṣṭās tu vijñeyā dveṣah sveṣṭe'pi vastuni ||195||
dīrgham muhuś ca niḥsvāso nirnimeṣatayā sthitih |

nirnimitta-smita-dhyāna-gāna-maunādayo'pi ca ||196||
abhiṣṭa-saṅgamābhāvād vyādhīḥ santāpa-lakṣaṇaḥ |
atra santāpa-nihśvāsau śīta-vastu-niṣevaṇam ||197||
jīvitopekṣaṇam moho mumūrṣā dhṛti-varjanam |
yatṛa kvacīc ca patanam srastākṣatvādayo'pi ca ||198||
idam iṣṭam aniṣṭam tad iti vetti na kiñcana |
nottaram bhāṣate praśne nekṣate na śṛṇoti ca ||199||
yatṛa dhyāyati niḥsamjnām jaḍatā sā prakīrtitā |
atra sparsānabhijñatvam vaivarnyam śithilāṅgatā ||200||
akāṇḍa-huṇkṛtih stambho niḥsvāsa-kṛṣatādayaḥ |
tais taiḥ kṛtaiḥ pratikārair yadi na syāt samāgamaḥ ||201||
tataḥ syān maraṇodyogah kāmāgnes tatra vikriyāḥ |
līlā-śuka-cakorādi-nyāsaḥ snigdha-sakhī-kare ||202||
kala-kaṇṭha-kalālāpa-śrutir mandānilādarah |
jyotsnā-praveśa-mākanda-mañjarī-vikṣaṇādayaḥ ||203||
muhuḥ-kṛto meti neti pratiṣedhārtha-vīpsayā |
īpsitāliṅganādīnām nirodho māna ucyate ||204||
so'yaṁ sahetu-nirhetu-bhedād dvedhātra hetujah |
īrṣyayā sambhaved īrṣyā tv anyāsaṅgini vallabhe ||205||
asahiṣṇutvam eva syād drṣṭer anumiteḥ śruteḥ |
īrṣyā-māne tu nirvedāvahittha-glāni-dīnatāḥ ||206||
cintā-cāpalya-jadatā-mohādyā vyabhicāriṇaḥ |
bhogaṅka-gotra-skhalanotsvapnair anumitis tridhā ||207||
śrutiḥ priyāparādhasya śrutir āpta-sakhī-mukhāt |
kāraṇābhāsa-sambhūto nirhetuh syād dvayor api ||208||
avahitthādayas tatra vijñeyā vyabhicāriṇaḥ |
nirhetukah svayaṁ sāmyet svayaṁ grāhasmitādibhiḥ ||209||
hetujas tu śamām yāti yathāyogyam prakalpitaiḥ |
sāmnā bhedenā dānena naty-upekṣā-rasāntaraiḥ ||210||
tatra priyokti-kathanam yat tu tat sāma gīyate |
sakhyādibhir upālambha-prayogo bheda ucyate ||211||
vyājena bhūṣaṇādīnām pradānam dānam ucyate |
natiḥ pāda-praṇāmaḥ syāt tūṣṇīm sthitir upekṣaṇam ||212||
ākasmika-bhayādīnām kalpanā syad rasāntaram |
yādṛcchikam buddhi-pūrvam iti dvedhā nigadyate ||213||
anukūlenā daivena kṛtam yādṛcchikam bhavet |
pratyutpanna-dhiyā pūmsā kalpitam buddhi-pūrvakam ||214||
pūrva-saṅgatayor yūnor bhaved deśāntarādibhiḥ |
caraṇa-vyavadhānam yat sa pravāsa itīryate ||215||
taj-janyo vipralambho'pi pravāsatvena saṁmataḥ |
harṣa-garva-mada-vrīḍā varjayitvā samīritāḥ ||216||
śringāra-yogyaḥ sarve'pi pravāsa-vyabhicāriṇaḥ |
kāryataḥ sambhramāc chāpāt sa tridhā tatra kāryajaḥ ||217||
buddhi-pūrvatayā yūnoḥ saṁvidhāna-vyapekṣayā |
vṛtto vartiyamāṇaś ca vartamāna iti tridhā ||218||

āvegaḥ sambhramah so’pi naiko divyādibhedataḥ |
śāpo vairūpyatādrūpya-pravṛtter dvividho bhavet ||219||
pravāsaḥ śāpa-vairūpyād ahalyā-gautamādiṣu |
dvayor ekasya maraṇe punar ujjīvanāvadhau ||220||
virahaḥ karuṇo’nyasya saṅgamāśānuvartanāt |
karuṇa-bhrama-kāritvāt so’yam karuṇa ucyate ||221||
sañcāriṇo’nubhāvāś ca karuṇe’pi pravāsavat |
sparśanālīṅganādīnām ānukūlyān niṣevaṇam ||222||
ghaṭate yatra yūnor yat sa sambhogaś caturvidhah |
saṅkṣiptaḥ saṅkīrṇaḥ sampannataraḥ samṛddhimān iti te ||223||
pūrvānurāga-māna-pravāsa-karuṇānusambhavāḥ kramataḥ |
yuvānau yatra samkṣiptān sādhvasa-vṛiditādibhiḥ ||224||
upacārān niṣevete sa samkṣipta itīritaḥ |
saṅkīrṇas tu parādhīna vyalīka-maraṇādibhiḥ ||225||
saṅkīryamāṇaḥ sambhogah kiñcit puṣpeṣu-peṣalah |
bhaya-vyalīka-smaraṇādy-abhāvāt prāpta-vaibhavah ||226||
proṣitāgatayor yūnor bhogaḥ sampanna īritaḥ |
punar ujjīvane bhoga-samṛddhiḥ kiyatī bhavet ||227||
śivābhyaṁ eva vijñeyam ity ayam hi samṛddhimān |
vibhāvair anubhāvaiś ca svocitair vyabhicāribhiḥ ||228||
hāsaḥ sadasya-rasyatvam nīto hāsyā itīryate |
tatrālasya-glāni-nidrā-vyādhy-ādyā vyabhicāriṇaḥ ||229||
eṣa dvedhā bhaved ātma-para-sthiti-vibhāgataḥ |
ātmasthas tu yadā svasya vikārair hasati svayam ||230||
parasthas tu para-prāptair etair hasati cet param |
prakṛti-vaśāt sa ca ṣodhā smita-hasite vihasitāvahasite ca ||231||
apahasitātihasitake jyeṣṭhādīnām kramād dve dve |
smitām cālakṣya-daśanām dr̥k-kapola-vikāśa-kṛt ||232||
tad eva lakṣya-daśana-śikharam hasitām bhavet |
tad eva kuñcitāpāṅga-gaṇḍām madhura-niḥsvanam ||233||
kālocitām sānurāgam uktām vihasitām bhavet |
phulla-nāsā-puṭām yat syān nikuñcita-śiro’ṁsakam ||234||
jihmāvaloka-nayanām tac cāvahasitam matam |
kampitāṅgarām sāśru-netraim tac cāpahasitām bhavet ||235||
karopagūḍha-pārśvām yad uddhatāyata-niḥsvanam |
bāṣpākulākṣa-yugalam tac cātihasitām bhavet ||236||
vibhāvair anubhāvaiś ca svocitair vyabhicāribhiḥ |
nītaḥ sadasya-rasyatvam utsāho vīra ucyate ||237||
eṣa tridhā samāsenā dāna-yuddha-dayodbhavāḥ |
dāna-vīro dhṛtir harṣo matyādyā vyabhicāriṇaḥ ||238||
smita-pūrvābhīḥāsitām smita-pūrvām ca vīkṣitām |
prasāde bahu-dātṛtvām tadvad vācānumoditām ||239||
guṇāguṇa-vicārādyās tv anubhāvāḥ samīritāḥ |
yuddha-vīre harṣa-garvāmarṣādayā vyabhicāriṇā ||240||
asāhāyye’pi yuddheccchā samarād apalāyanam |

bhītābhaya-pradānādyā vikārās tatra kīrtitāḥ ||241||
dayā-vīre dhṛti-mati-pramukhā vyabhicāriṇah |
svārtha-prāṇa-vyayenāpi vipanna-trāṇa-śīlatā ||242||
āśvāsanoktayah sthairyam ity ādyās tatra vikriyāḥ |
vibhāvair anubhāvaiś ca svocitair vyabhicāribhiḥ ||243||
nītaḥ sadasya-rasyatvam vismayo’dbhutatāṁ vrajet |
atra dhṛtyāvega-jādyā-harṣādyā vyabhicāriṇah ||244||
ceṣṭas tu netra-vistāra-svedāśru-pulakādayaḥ |
vibhāvair anubhāvaiś ca svocitair vyabhicāribhiḥ ||245||
krodhaḥ sadasya-rasyatvam nīto raudra itīryate |
āvega-garvaugryāmarṣa-mohādyā vyabhicāriṇah ||246||
prasveda-bhrukuṭī-netra-rāgādyās tatra vikriyāḥ |
vibhāvair anubhāvaiś ca svocitair vyabhicāribhiḥ ||247||
nītaḥ sadasya-rasyatvam śokaḥ karuṇa ucyate |
atrāṣṭau sāttvikā jādyā-nirveda-glāni-dīnatāḥ ||248||
ālasyāpasmṛti-vyādhi-mohādyā vyabhicāriṇah |
vibhāvair anubhāvaiś ca svocitair vyabhicāribhiḥ ||249||
jugupsā poṣam āpannā bībhatsatvena rasyate |
atra glāni-śramonmāda-mohāpasmāra-dīnatāḥ ||250||
viṣāda-cāpalāvega-jādyādyā vyabhicāriṇah |
sveda-romāñca-nāmāgra-cchādanādyās ca vikriyāḥ ||251||
vibhāvair anubhāvaiś ca svocitair vyabhicāribhiḥ |
bhayām sadasya-rasyatvam nītam proktam bhayānakāḥ ||252||
tatra santrāsa-maraṇa-cāpalāvega-dīnatāḥ |
viṣāda-mohāpasmāra-śaṅkādyā vyabhicāriṇah ||253||
vikriyās tv āsyā-śoṣādyāḥ sāttvikāś cāśru-varjitāḥ |
kecit samāna-balayo rasayoh saṅkaram viduḥ ||254||
na parīksākṣamam idam mataṁ preksāvatām bhavet |
tuṣyatve pūrva āsvādaḥ katarasyety aniścayāt ||255||
spardhāparatvād ubhaylor anāsvāda-prasaṅgataḥ |
taylor anyatarasyaiva prāyenāsvādanād api ||256||
yugapad rasanīyatvam nobhaylor upapadyate |
eṣām aṅgāṅgi-bhāvena saṅkaro mama sammataḥ ||257||

tathā ca bhāratīye—

bhāvo vāpi raso vāpi pravṛttir vṛttir eva vā |
sarvesāṁ samavetānāṁ rūpaṁ yasya bhaved bahu ||
sa mantavyo rasah sthāyī śesāḥ saṅcāriṇo matāḥ || iti |

tulādhṛtatvam anayor na syāt prakaraṇādinā |
kavi-tātparya-viśrānter ekatraivāvalokanāt ||258||
ubhau śṛṅgāra-bībhatsāv ubhau vīra-bhayānakau |
raudrādbhutāv ubhau hāsyā-karuṇāu prakṛti-dviṣau ||259||
svabhāva-vairiṇor aṅgāṅgi-bhāvenāpi miśraṇam |
vivekibhyo na svadate gandha-gandhakaylor iva ||260||

virodhino'pi sāmnidhyād atiraskāra-lakṣaṇam |
poṣaṇam prakṛtasyeti ced aṅgatvarū na tāvatā ||261||
yat kiñcid upakārītvād aṅgasyāṅgitvam aṅgini |
na tat-sāmnidhi-mātreṇa carvaṇānupakārataḥ ||262||
anyathā pānakādyeṣu śarkarāder ivāpatet |
antarā patitasyāpi tṛṇāder upakārītā ||263||
tac carvaṇābhīmāne syāt satṛṇābhīyahāritā |
bhṛtyor nāyakasyeva nisarga-dvesiṇor api ||264||
aṅgayor aṅgino vṛddhau bhaved ekatra saṅgatiḥ |
aṅgenāṅgī rasah svecchā-vṛtti-vardhita-sampadā ||265||
amātyenāvinītena svāmīvābhāsatāṁ vrajet ||266||

hariścandro rakṣākaraṇa-ruci-satyeṣu vacasāṁ
vilāse vāgīśo mahati niyame nīti-nigame |
vijetā gāṅgeyāṁ jana-bharaṇa-sāṁmohana-kalā-
vrateṣu śrī-simha-kṣitipatir udāro viharate ||267||

nitya śrīyannapota-kṣitipati-janusah simha-bhūpāla-mauleḥ
saundaryāṁ sundarīṇāṁ hariṇa-vijayināṁ vāgurā locanānāṁ |
dānam mandāra-cintāmaṇi-sura-surabhī-garva-nirvāpaṇāṅkam
vijñānam sarva-vidyā-nidhi-budha-pariṣac-chemuṣī-bhāgya-rekhā ||268||

iti śrīmad-āndhra-maṇḍalādhīśvara-pratigaṇḍa-bhairava-śrīmad-anapota-narendra-
nandana-bhuja-bala-bhīma-śrī-simha-bhūpāla-viracite rasārṇava-sudhākara-nāmni
nāṭyālanākāra-śāstre rasikollāso nāma
dvitīyo vilāsah
||2||

—o)0(o—

(3)

tṛtīyo vilāsaḥ

bhāvakollāsaḥ

sa kṣemadāyī kamalānukūlaḥ
kaṭhora-pārāvata-kaṇṭha-nīlaḥ |
kr̥pā-nidhir bhavya-guṇābhirāmaḥ
paraḥ pumān raja-mahīdhra-vāśī ||1||

tad īdṛśa-rasādhāram nātyam rūpakam ity api |
naṭasyātipravīṇasya karmatvān nātyam ucyate ||2||
yathā mukhādau padmāder ārope rūpaka-prathā |
tathaiva nāyakāropo naṭe rūpakaṁ ucyate ||3||
tac ca nātyam daśa-vidham vākyārthābhinayātmakam |

tathā ca bhāratīye—
nāṭakam̄ saprakaraṇam aṅko vyāyokga eva ca |
bhāṇaḥ samavakāraś ca vīthī prahasanaṁ ḍimah |
īhāmr̥gaś ca vijñeyo daśadhā nātya-lakṣaṇam | (18.2-3)

rasetivṛtta-netāras tat-tad-rūpaka-bhedakāḥ ||4||
lakṣitau rasanetārāv itivṛttam tu kathyate |
itivṛtta-kathā-vastu-śabdāḥ paryāya-vācinaḥ ||5||
itivṛttam̄ prabandhasya śarīram̄ trividham̄ hi tat |
khyātam̄ kalpyam̄ ca saṅkīrṇam̄ khyātam̄ rāma-kathādikam̄ ||6||
kavi-buddhi-kṛtam̄ kalpyam̄ mālatī-mādhavādikam̄ |
saṅkīrṇam̄ ubhayāyattam̄ lava-rāghava-ceṣṭitam̄ ||7||
lakṣyeś etat tu bahudhā divya-martyādi-bhedataḥ |
tac cetivṛttam̄ vidvadbhiḥ pañcadhā parikīrtitam̄ ||8||
bījam binduḥ patākā ca prakarī kāryam ity api |
yat tu svalpam upakṣiptam̄ bahudhā vistṛtīm gatam ||9||
kāryasya kāraṇam̄ prājñais tad bījam iti kathyate |
uptam̄ bījam taror yadvad aṅkurādi-prabhedataḥ ||10||
phalāya kalpate tadvan nāyakādi-vibhedataḥ |
phalāyaitad bhaved yasmād bījam ity abhidhīyate ||11||
phale pradhāne bījasya prasaṅgoktaiḥ phalāntaraiḥ |
vicchinne yad aviccheda-kāraṇam̄ bindur ucyate ||12||
jala-bindur yathā siñcam̄s taru-mūlam̄ phalāya hi |
tathaivāyam upakṣipto bindur ity abhidhīyate ||13||
yat pradhānopakaraṇa-prasaṅgāt svārtham̄ ṛcchati |
sā syāt patākā sugrīva-makarandādi-vṛttavat ||14||
yat kevalam̄ parārthasya sādhakam̄ ca pradeśa-bhāk |

prakarī sā samuddiṣṭā nava-vṛṇḍādi-vṛttavat ||15||
aṅgasya ca pradhānasya bhāvyavasthasya sūcakam |
yad āgantuka-bhāvena patākā-sthānakam hi tat ||16||
etad dvividhā tulya-saṁvidhānam tulya-viśeṣanam |
tatrādyam tri-prakāram syād dvitīyam tv ekam eva hi ||17||
evam caturvidham jñeyam patākā-sthānakam budhaiḥ ||18a||

tathā ca bharataḥ—

saḥasaivārtha-sampattir guṇavaty upacārataḥ |
patākā-sthānakam idam prathamam parikīrtitam || iti (19.31)

tathā ca—

vacah sātiśayam śliṣṭam kāvya-bandha-samāśrayam |
patākā-sthānakam idam dvitīyam parikīrtitam || iti | (19.32)

tathā ca—

arthopakṣepaṇam yatra līnaṁ sa-vinayam bhavet |
śliṣṭa-pratyuttaropetaṁ trīyam idam iṣyate || (19.33)

tathā ca—

dvī-artha vacana-vinyāsaḥ suśliṣṭaḥ kāvya-yojitaḥ |
upanyāsa-suyuktaś ca tac caturtham udāhṛtam || (19.34) iti |

vastunas tu samastasya dharma-kāmārtha-lakṣaṇam ||18||
phalaṁ kāryam iti śuddham miśram vā kalpayet sudhīḥ |
pradhānam aṅgam iti ca tad vastu dvividham punaḥ ||19||
pradhānam netr-caritam pradhāna-phala-bandhi ca |
kāvye vyāpi pradhānam tad yathā rāmādi-ceṣṭitam ||20||
nāyakārtha-kṛd-aṅgam syān nāyaketara-ceṣṭitam |
nityam patākā prakarī cāṅgam bijādayaḥ kvacit ||21||
bijatvād bijam ādau syāt phalatvāt kāryam antataḥ |
tayoḥ sandhāna-hetutvān madhye bindum prakalpayet ||22||
yathāyogam patākāyāḥ prakaryāś ca niyojanam |
kāryasya pañcadhāvasthā nāyakādi-kriyā-vaśāt ||23||
ārambha-yatna-prāpty-āśā-niyatāpti-phalāgamāḥ |
tatra mukhya-phalodyoga-mātram ārambha iṣyate ||24||
yatnas tu tat-phala-prāptyām autsukyena tu vartanam |
prāpty-āśā tu mahārthasya siddhi-sadbhāva-bhāvanā³ ||25||
niyatāptir avighnena kārya-saṁsiddhi-niścayaḥ |
samagreṣṭa-phalāvāptir nāyakasya phalāgamāḥ ||26||
ekaikasyās tv avasthāyāḥ prakṛtyā caikayaikayā |
yogaḥ sandhir iti jñeyo nātya-vidyā-viśāradaiḥ ||27||
ekaikasyās tv avasthāyāḥ prakṛtyā caikayaikayā |

³ siddha-sad-bhāvanā matā.

yogah sandhir iti jñeyo nātya-vidyā-viśāradaiḥ ||27||
patākāyās tv avasthānāṁ kvacid asti na vā kvacit |
patākā-virahe bijam bindum vā kalpayet sudhīḥ ||28||
mukhya-prayojana-vaśāt kathāṅgānāṁ samanvaye |
avāntarārtha-sambandhaḥ sandhiḥ sandhāna-rūpataḥ ||29||
mukha-pratimukhe garbha-vimarśāv upasamhṛtiḥ |
pañcaite sandhayāḥ teṣu yatra bija-samudbhavaḥ ||30||
nānā-vidhānāṁ arthānāṁ rasānāṁ api kāraṇam |
tan mukham tatra cāṅgāni bījārambhānurodhataḥ ||31||
upakṣepaḥ parikaraḥ parinyāso vilobhanam |
yuktiḥ prāptiḥ samādhānāṁ vidhānāṁ paribhāvanā ||32||
udbheda-bhedau karaṇam iti dvādaśa yojayet |
upakṣepas tu bijasya sūcanā kathyate budhaiḥ ||33||
parikriyā tu bijasya bahulikaraṇam matam |
bīja-niśpatti-kathanāṁ parinyāsa itīryate ||34||
nāyakādi-guṇānāṁ yad varṇanāṁ tad vilobhanam |
samyak prayojanānāṁ hi nirṇayo yuktir iṣyate ||35||
prājñaiḥ sukhasya samprāptiḥ prāptir ity abhidhīyate |
bījasya punar ādhānāṁ samādhānām ihocyaṭe ||36||
sukha-duḥkha-karam yat tu tad vidhānāṁ budhā viduḥ |
ślāghyaiś citta-camatkāro gunādyaiḥ paribhāvanā ||37||
udghātanāṁ yad bijasya sa udbhedaḥ prakīrtitaḥ |
bijasyottejanāṁ bhedo yad vā saṅghāta-bhedenām ||38||
prastutārtha-samārambhaṁ karaṇāṁ paricakṣate |
bīja-prakāśanāṁ yatra dr̥ṣyādr̥ṣyatayā bhavet ||39||
tat syāt pratimukham bindoh prayatnasyānurodhataḥ |
iha trayodaśāṅgāni prayojyāni manīśibhiḥ ||40||
vilāsa-parisarpau ca vidhutam śama-narmaṇī |
narma-dyutiḥ pragamanāṁ nirodhaḥ paryupāsanam ||41||
puṣpām vajram upanyāso varṇa-saṅgrahanāṁ tathā |
vilāsaḥ saṅgamārthas tu vyāpāraḥ parikīrtitaḥ ||42||
pūrva-dr̥ṣṭasya bijasya tv aṅka-cchedādinā tathā |
naṣṭasyānusmṛtiḥ śāsvat parisarpa iti smṛtaḥ ||43||
nāyakāder ipsitānāṁ arthānāṁ anavāptitaḥ |
aratir yad bhaved tad dhi vidvadbhir vidhutam matam ||44||
athavānunayotkarṣam vidhutam syān nirākṛtiḥ |
arateḥ śamanaṁ taj-jñāḥ śamam āhur manīśinah ||45||
parihāsa-pradhānāṁ yad vacanāṁ narma tad viduḥ |
kopasyāpahnāvārtham yad dhāsyam narma-dyutir matā ||46||
tat tu pragamanāṁ yat syād uttarottara-bhāṣaṇam |
yatra vyasanam āyāti nirodhaḥ sa nigadyate ||47||
ruṣṭasyānunayo yaḥ syāt paryupāsanam īritam |
sa-viśeṣābhidhānāṁ yat puṣpām tad iti samjñitam ||48||
vajram tad iti vijñeyam sāksān niṣṭhura-bhāṣaṇam |
yuktibhiḥ sahitō yo'rthaḥ upanyāsaḥ sa iṣyate ||49||

sarva-varṇopagamanam varṇa-saṁhāra ucyate |
drṣṭādrṣṭasya bijasya garbas tv anveṣanam muhuḥ ||50||
atrāpy ācāpatākānurodhā angāni kalpayet |
abhūtāharaṇam mārgo rūpodāharaṇe kramaḥ ||51||
saṅgrahaś cānumānam ca toṭakādhibale tathā |
udvegaḥ sambhramāksepau dvādaśaiṣām tu lakṣaṇam ||52||
abhūtāharaṇam tat syād vākyam yat kapaṭāśrayam |
mārgas tattvārtha-kathanam rūpaṁ sandeha-kṛd vacaḥ ||53||
sotkarṣa-vacanam yat tu tad udāharaṇam matam |
bhāva-jñānam kramo yad vā cintyamānārtha-saṅgatih ||54||
saṅgrahaḥ sāmadānārtha-saṁyogaḥ parikīrtitaḥ |
arthasyābhyūhanam liṅgād anumānam pracakṣate ||55||
samrambham tu vacanam saṅgirante hi toṭakam |
budhair adhibalaṁ proktam kapaṭenātivañcanam ||56||
śatru-vairādi-sambhūtaṁ bhayam udvega ucyate |
śatru-vyāghrādi-sambhūtau śaṅkātrāsau ca sambhramah ||57||
garbha-bija-samākṣepam ākṣepam paricakṣate |
yatram pralobhana-krodha-vyasanādyair vimṛṣyate ||58||
bijārtho garbha-nirbhinnah sa vimarśa itīryate |
prakarī-niyatāptyānugunyād atrāṅga-kalpanam ||59||
apavādo’tha sampheto vidrava-drava-śaktayah |
dyuti-prasaṅgau chalana-vyavasāyau nirodhanam ||60||
prarocanā vicalanam ādānam syus trayodaśa |
tatrāpavādo doṣāṇam prakhyāpanam itīryate ||61||
doṣa-saṅgrathitam vākyam sampheṭam sampracaksate |
virodha-vadha-dāhādir vidravah parikīrtitaḥ ||62||
guru-vyatikramam prāha dravam tu bharato munih |
utpannasya virodhasya śamanam śaktir iṣyate ||63||
dyutir nāma samuddiṣṭā tarjanodvejane budhaiḥ |
prastutārthasya kathanam prasaṅgah parikīrtitaḥ ||64||
prasaṅgam kathayanty anye gurūṇam parikīrtanam |
avamānādi-karaṇam kāryārthe chalanam viduh ||65||
vyavasāyah sva-sāmarthyā-prakhyāpanam itīryate |
virodhanam nirodhoktiḥ saṁrabdhānām parasparam ||66||
siddhavad bhāvino’rthasya sūcanā syāt prarocanā |
ātma-ślāghā vicalanam ādānam kārya-saṅgrahaḥ ||67||
mukha-sandhyādayo yatra vikīrṇā bija-saṁyutāḥ |
mahat-prayojanam yānti tan-nirvahaṇam ucyate ||68||
sandhi-virodhau grathanam nirnayaḥ paribhāṣaṇe prasādaś ca |
ānanda-samaya-kṛtayo bhāṣopagūhane tadvat ||69||
atha pūrva-bhāva-sayujāv upasāṁhāra-praśastī ca |
iti nirvahaṇasyāṅgāny āhur amīṣām tu lakṣaṇam vakṣye ||70||
bijopagamanam sandhiḥ kāryānveṣanam virodhah syāt |
grathanam tad-upekṣepaḥ syād anubhūtasya nirnayaḥ kathanam ||71||
paribhāṣā tv anyonyam jalpanam athavā parivādaḥ |

śuśrūṣādi-prāptam prasādam āhuḥ prasannatvam ||72||
abhilaśitārtha-samāgamam ānandam prāhur ācāryāḥ |
samayo duḥkha-saṅkṣayaḥ kṛtir api labdhārtha-susthirīkaraṇam ||73||
mānādyāptiś ca bhāṣṇam upagūhanam adbhuta-prāptih |
dṛṣṭa-krama-kāryasya syād dṛṣṭih pūrva-bhāvas tu ||74||
dharmārthādy-upagamanād upasamhāraḥ kṛtārthatā-kathanam |
bharataiś carācarāṇām āśir āśaṁsanam praśastiḥ syāt ||75||
rasa-bhāvānurodhena prayojanam apekṣya ca |
sāphalyam kāryam aṅgānām ity ācāryāḥ pracakṣate ||76||
keśāmcid eśām aṅgānām vikalpam kecid ūcire |
mukhādi-sandhiṣv aṅgānām kramo'yaṁ na vivakṣitah ||77||
kramasyānādṛṣṭatvena bharatādibhir ādimaiḥ |
lakṣyeṣu vyutkrameṇāpi kathanena vicakṣaṇaiḥ ||78||
catuh-ṣaṣṭhi-kalā-marṇa-vedinā simha-bhūbhujā |
lakṣitā ca catuḥṣaṣṭhir bāla-rāmāyaṇe sphuṭam ||79||
mukhādi-sandhiṣv aṅgānām aśaithilya-pratītaye |
sandhy-antarāṇi yojyāni tatra tatraikavimśatiḥ ||80||
ācāryāntara-saṁmatyā camatkārodayād api |
vakṣye lakṣṇam eteṣām udāhṛtim api sphuṭam ||81||
sāma-dāne bheda-dāṇḍau pratyutpanna-matir vadhaḥ |
gotra-skhalitam ojaś ca dhiḥ krodhaḥ sāhasam bhayam ||82||
māyā ca saṁvṛtir bhrāntir dūtyam hetv-avadhāraṇam |
svapna-lekhau madaś citram ity etāny ekavimśatiḥ ||83||
tatra sāma priyam vākyam svānuvṛtti-prakāśanam |
dānam ātma-pratinidhir bhūṣaṇādi-samarpaṇam ||84||
bhedas tu kapaṭālāpaiḥ suhṛdām bheda-kalpanam |
daṇḍas tv avinayādīnām dṛṣṭyā śrutyātha tarjanam ||85||
tāt-kālikī ca pratibhā pratyutpanna-matir smṛtā |
vadhas tu jīvita-droha-kriyā syād ātatāyinah ||86||
tad gotra-skhalitam yat tu nāma-vyat�aya-bhāṣṇam |
ojas tu vāg-upanyāso nija-śakti-prakāśakah ||87||
iṣṭārtha-siddhi-paryantā cintā dhīr iti kathyate |
krodhas tu cetaso dīptir aparādhādi-darsanāt ||88||
sva-jīvita-nirākāṇkṣo vyāpārah sāhasam bhavet |
bhayam tv ākasmika-trāsaḥ māyā kaitava-kalpanā ||89||
saṁvṛtiḥ svayam uktasya svayam pracchādanam bhavet |
bhrāntir viparyaya-jñānām prasāṅgasya hy aniścayāt ||90||
dūtyam tu sahakāritvam durghaṭe kārya-vastuni |
niścayo hetunārthasya mataḥ hetv-avadhāraṇam ||91||
svapno nidrāntare mantra-bheda-kṛd vacanam matam |
vivakṣitārtha-kalitā patrikā lekha īritaḥ ||92||
madās tu madyajah citram cākārsya vilekhanam |
bhāga-kalpanayāṅgānām mukha-pramukha-sandhiṣu ||93||
pratyekam niyatatvena yojyā tatraiva kalpanā |
sandhy-antarāṇām vijñeyah prayogas tv avibhāgataḥ ||94||

tathaiva darśanād esām anaiyat�ena sandhiṣu |
tad esām avicāreṇa kathito daśarūpake ||95||
sandhy-antarāṇām aṅgeṣu nāntarbhāvo mato mama |
sāmādy-upāya-dakṣeṇa sandhyādi-guṇa-śobhitā ||96||
nirvyūḍham simha-bhūpena sandhy-antara-nirūpaṇam |
evam aṅgair upāṅgaiś ca suśliṣṭāṁ rūpaka-śriyāḥ ||97||
śarīram vas tv alaṅkuryāt ṣaṭ-trimśad bhūṣaṇaiḥ sphuṭam |
bhūṣaṇākṣara-saṅghātau hetuḥ prāptir udāhṛtiḥ ||98||
śobhā samśaya-dṛṣṭāntāv abhiprāyo nidarśanam |
siddhi-prasiddhī dākṣin্যam arthāpattir viśeṣaṇam ||99||
padoccayas tulya-tarko vicāras tad-viparyayaḥ |
guṇātipāto’tiśayo niruktāṁ guṇa-kīrtanam ||100||
garhaṇānunayo bhrāmśo leśa-kṣobhau manorathah |
anukti-siddhiḥ sārūpyam mālā madhura-bhāṣaṇam ||101||
pr̥cchopadiṣṭa-dṛṣṭāni ṣaṭ-trimśad-bhūṣaṇāni hi |
guṇālaṅkāra-bahulāṁ bhāṣaṇāṁ bhūṣaṇāṁ matam ||102||
vākyam akṣara-saṅghāto bhinnārthaṁ śliṣṭa-varṇakam |
sa hetur iti nirdiṣṭo yat sādhyārtha-prasādhakah ||103||
eka-deśa-parijñānāt prāptih śeṣābhiyojanam |
vākyam yad gūḍha-tulyārthaṁ tad udāharaṇāṁ matam ||104||
śobhā svabhāva-prākaṭyam yūnor anyonyam ucyate |
aniścayāntāṁ yad vākyam samśayah sa nigadyate ||105||
sva-pakṣe darśanāṁ hetor dṛṣṭāntah sādhyā-siddhaye |
abhiprāyas tv abhūtārtho hṛdyāḥ sāmyena kalpitah ||106||
abhiprāyam pare prāhur māmatāṁ hṛdyā-vastuni |
yathārthānāṁ prasiddhānāṁ kriyate parikīrtanam ||107||
paropekṣā-vyudāsārthaṁ tan nidarśanam ucyate |
atarkitopapannaḥ syāt siddhir iṣṭārtha-saṅgamah ||108||
prasiddhir loka-vikhyātair vākyair artha-prasādhanam |
cittānuvartanāṁ yatra tad dākṣin্যam itīritam ||109||
uktārthānupapattyā’nyo yasminn arthaḥ prakalpyate |
vākyā-mādhurya-sāmyuktā sārthāpattir udāhṛtā ||110||
siddhān bahūn pradhānārthān uktvā yatra prayujyate |
viśeṣa-yuktāṁ vacanāṁ vijñeyāṁ tad viśeṣaṇam ||111||
bahūnāṁ tu prayuktānāṁ padānāṁ bahubhiḥ padaiḥ |
uccayah sadṛśārtho yaḥ sa vijñeyah padoccayah ||112||
rūpakair upamābhīr vā tulyārthābhīḥ prayojitaḥ |
apratyakṣārtha-saṁsparśas tulya-tarka itīritah ||113||
vicāras tv eka-sādhyasya bahu-sādhana-varṇanam |
vicārasyānyathābhāvo vijñeyas tad-viparyayaḥ ||114||

guṇātipāto vyatyasta-guṇākhyānam udāhṛtam |
bahūn guṇān kīrtayitvā sāmānyena ca samśrayān ||115||
viśeṣah kīryate yatra jñeyah so’tiśayo budhaiḥ |
niruktir niravadyoktir nāmāny artha-prasiddhaye ||116||

loke gunātirikānām bahūnām yatra nāmabhiḥ |
 eko'pi śabdyate tat tu vijñeyam guṇa-kīrtanam ||117||
 yatra saṅkīrtayan doṣān guṇam arthena darśayet |
 guṇān vā kīrtayan doṣān darśayed garhaṇām tu tat ||118||
 abhyarthanā-param vākyam vijñeyo'nunayo budhaiḥ |
 patanām prakṛtād arthād anyasmin bhramśa īritah ||119||
 leśah syād iṅgita-jñāna-kṛd viśeṣaṇavat vacaḥ |
 kṣobhas tv anya-gate hetāv anyasmin kārya-kalpanām ||120||
 manorathas tu vyājena vivakṣita-nivedanam |
 prastāvanaiva śeso'rtho yatrānukto'pi grhyate ||121||
 anukta-siddhir eṣā syād ity āha bharato munih⁴ |
 dr̥ṣṭa-śrutānubhūtārtha-kathanādi-samudbhavam ||122||
 sādṛsyam yatra saṅkṣobhāt tat sārūpyam nirūpyate |
 īpsitārtha-prasiddhy-arthaṁ kathyante yatra sūribhiḥ ||123||
 prayojanāny anekāni sā mālety abhidhīyate |
 yat prasannena sārūpyam yatra pūjayitum vacaḥ ||124||
 stuti-prakāśanām tat tu smṛtam madhura-bhāṣaṇam |
 praśnenaivottaram yatra sā prcchā parikīrtitā ||125||
 pratigrhya tu sāstrārthām yad vākyam abhidhīyate |
 vidvan-manoharam svantam upadiṣṭam tad ucyate ||126||
 yathādeśām yathā-kālam yathā-rūpām ca varṇyate |
 yat pratyakṣam parokṣam vā tad dr̥ṣṭam dr̥ṣṭavan matam ||127||

śrī-simha-bhūpena kavīśvarāṇām
 viśrāṇitāneka-vibhūṣaṇena |
 ṣaṭtriṁśad uktāni hi bhūṣaṇāni
 salakṣmalakṣyāṇi muner matena ||128||

sākṣad evopadeśena prāyo dharma-samanvayāt |
 aṅgāngi-bhāva-sampanna-samasta-rasa-saṁśrayāt ||129||
 prakṛty-avasthā-sandhyādi-sampatty-upanibandhanāt |
 āhuḥ prakaraṇādīnām nāṭakām prakṛtim budhāḥ ||130||
 atideśa-bala-prāpata-nāṭakāṅgopajīvanāt |
 anyāni rūpakāṇi syur vikārā nāṭakām prati ||131||
 ato hi lakṣaṇām pūrvam nāṭakasyābhidhīyate |
 divyena vā mānuṣeṇa dhīrodāttena saṁyutam ||132||
 śringāra-vīrānyatara-pradhāna-rasa-saṁśrayam |
 khyāteti vṛutta-sambaddham sandhi-pañcaka-saṁyutam ||133||
 prakṛty-avasthā-sandhy-aṅga-sandhy-antara-vibhūṣaṇaiḥ |
 patākā-sthānakair vṛtti-tad-aṅgaiś ca pravṛttibhiḥ ||134||
 viṣkambhakādibhir yuktām nāṭakām tat trivargadam |
 tad etan nāṭakārambha-prakāro vakṣyate mayā ||135||

⁴ Nāṭ 16.169 = *prastāvanaiva śeso'rthah kṛtsno yan na pratīyate | vacanena vinānukta-siddhiḥ sā parikīrtitā*
||

vidher yathaiva saṅkalpo mukhatāṁ pratipadyate |
pradhānasya prabandhasya tathā prastāvanā smṛtā ||136||
arthasya pratipādyasya tīrtham prastāvanocyate |
prastāvanāyās tu mukhe nāndī kāryā śubhāvahā ||137||
āśirnamaskriyā-vastunirdeśānyatamā smṛtā |
candranāmāṅkitā prāyo maṅgalārtha-padojjvalā ||138||
aṣṭābhīr daśabhiś ceṣṭā seyam dvādaśabhiḥ padaiḥ |
samair vā viśamair vāpi prayojyety apare jaguḥ ||139||
nāndy-ante tu praviṣṭena sūtradhāreṇa dhīmatā |
prasādhanāya rāṅgasya vṛttir yojyā hi bhāratī ||140||
aṅgāny asyāś ca catvāri bharatenāvabhāṣire |
prarocanāmukhe caiva vīthī-prahasane iti ||141||
vīthī prahasanām sva-sva-prasānge vaksyate sphuṭam |
prarocanā tu sā proktā prakṛtārtha-praśāṁsayā ||142||
sadasya-citta-vṛttinām saṁmukhikaraṇām ca yat |
praśāṁsā tu dvidhā jñeyā cetanācetanāśrayā ||143||
acetanau deśa-kālau kālo madhu-śaran-mukhaḥ |
deśas tu devatārāja-tīrtha-sthānādir ucyate ||144||
tad adya kāla-nāthasya yātretyādiṣu lakṣyatām |
cetanās tu kathā-nātha-kavi-sabhyā-naṭāḥ smṛtāḥ ||145||
kathā-nāthās tu dharmārtha-rasa-mokṣopayogināḥ |
dharmopayoginas tatra yudhiṣṭhira-nalādayaḥ ||146||
arthopayogino rudra-narasimha-nṛpādayaḥ |
rasopayogino vidyādhara-vatseśvarādayaḥ ||147||
mokṣopayogino rāma-vāsudevādayo matāḥ |
eke tv abhedam icchanti dharma-mokṣopayoginoḥ ||148||
kavayas tu prabandhāras te bhavyeśa caturvidhāḥ |
udātta uddhataḥ praudha vinīta iti bhedataḥ ||149||
antar-gūḍhābhīmānoktir udātta iti gīyate |
parāpavādāt svotkarṣa-vādī tūddhata ucyate ||150||
yathocita-nijotkarṣa-vādī praudha itīritāḥ |
yuktyā nijotkarṣa-vādī praudha ity aparaiḥ smṛtāḥ ||151||
vinīto vinayotkarṣat svāpakarṣa-prakāśakah |
sabhyās tu vibudhair jñeyā ye didṛksānivtā janāḥ ||152||
te’pi dvidhā prārthanāyāḥ prārthak iti ca sphuṭam |
idam prayokṣye yuṣmābhīr anujñā diyatām iti ||153||
samprārthyāḥ sūtradhāreṇa prārthanāyā iti smṛtāḥ |
tvayā prayogaḥ kriyatām ity utkaṇṭhitā-cetasah ||154||
ye sūtrīṇām prārthayante te sabhyāḥ prārthakāḥ smṛtāḥ |
raṅgopajīvinaḥ proktā naṭāḥ te’pi tridhā smṛtāḥ ||155||
vādakā gāyakāś caiva nartakāś ceti kovidaiḥ |
vīṇā-veṇu-mṛḍaṅgādi-vādakā vādakāḥ smṛtāḥ ||156||
ālāpana-dhruvāgīta-gāyakā gāyakā matāḥ |
nānā-prakārābhīnaya-kartāro nartakāḥ smṛtāḥ ||157||
vistarād uta saṅksepāt prayuñjīta prarocanām |

evam prarocayan sabhyān sūtrī kuryād athāmukham ||158||
sūtra-dhāro naṭīm brūte sva-kāryam prati yuktitah |
prastutākṣepa-citroktyā yat tad āmukham īritam ||159||
trīnyāmukhāṅgāny ucyante kathodghātah pravartakah |
prayogātiśayaś ceti teśām lakṣanam ucyate ||160||
sūtriṇo vākyam arthaṁ vā svetivṛtta-samām yadā |
svikṛtya praviśet pātrām kathodghāto dvidhā mataḥ ||161||
ākṣiptam kāla-sāmyena pravṛttih syāt pravartakam |
eṣo'yam ity upakṣepāt sūtradhāra-prayogataḥ ||162||
prayoga-sūcanām yatra prayogātiśayo hi saḥ |
prastāvanā-sthāpaneti dvidhā syād idam āmukham ||163||
vidūṣaka-naṭī-pāripārśvikaiḥ saha samlāpan |
stoka-vīthy-aṅga-sahitāny āmukhāṅgāni sūtra-bhṛt ||164||
yojayed yatra nātya-jñair eṣā prastāvanā smṛtā |
sarvāmukhāṅga-vīthy-aṅga-sametair vākyā-vistaraiḥ ||165||
sūtradhāro yatra naṭī-vidūṣaka-naṭādibhiḥ |
samlapana prastutam cārtham ākṣipet sthāpanā hi sā ||166||
śringāra-pracure nātye yogyah syād āmukha-kramah |
ratnāvalydike prāyo lakṣyatām kovidair ayam ||167||
vīrādbhutādi prāye tu prāyah prastāvanocitā |
anargha-rāghavādyeṣu prāyaśo vīkṣyatām iyam ||168||
hāsyā-bībhatsa-raudrādi-prāye tu sthāpanā matā |
vīra-bhadra-vijṛmbhādau sā prāyeṇa samīkṣyatām ||169||
kathitāny āmukhāṅgāni vīthy-aṅgāni pracakṣmahe |
āmukhe'pi ca vīthyām ca sādhāraṇye'pi sammmataḥ ||170||
vīthy-aṅga-samprathā teśām vīthyām āvaśyakatvataḥ |
udghātyakāvalagita-prapañca-trigate chalam ||171||
vākkely-adhibale gaṇḍam avasyandita-nālike |
asat-pralāpa-vyāhārau mṛdavaṁ ca trayodaśa ||172||
tatrodghātyakam anyonyālāpa-mālā dvidhā hi tat |
gūdhāratha-pada-paryāya-kramāt praśnottara-kramāt ||173||
dvidhāvalagitam proktam arthāvalaganātmakam |
anya-prasaṅgād anyasya samsiddhiḥ prakṛtasya va ||174||
prapañcas tu mithah stotram asadbhūtam ca hāsyakṛt |
śruti-sāmyād anekārtha-yojanām trigatām bhavet ||175||
proktam chalam sasotprāsaiḥ priyābhāsair vilobhanam |
sākāṅkṣasyaiva vākyasya vākkeliḥ syāt samāptitah ||176||
spardhayānyonya-sāmarthya-vyaktis tv adhibalam bhavet |
gaṇḍam prastuta-sambandhi bhinnārtham sahasoditam ||177||
pūrvoktasyānyathā vyākhyā yatrāvasyanditam hi tat |
prahelikā nigūdhārthā hāsyārtham nālikā smṛtā ||178||
antarläpā bahirläpety eṣā dvedhā samīritā |
asambaddha-kathäläpo'sat-pralāpa itīritah ||179||
anyārtham vacanām hāsyā-karam vyāhāra ucyate |
doṣā guṇā guṇā doṣā yatra syur mṛdavaṁ hi tat ||180||

evam āmukham āyojya sūtradhāre sahānuge |
niṣkrānte'that tad-ākṣiptaiḥ pātrair vastu prapañcayet ||181||
vastu sarvam dvidhā sūcyam asūcyam iti bhedataḥ |
rasa-hīnāṁ bhaved atra vastu tat sūcyam ucyate ||182||
yad vastu nīrasāṁ tat tu sūcayet sūcakāś tv amī |
viṣkambha-cūlikāṅkāsyāṅkāvatāra-praveśakāḥ ||183||
tatra viṣkambho bhūta-bhāvi-vastv-amīśa-sūcakah |
amukhya-pātra-racitaḥ saṅkṣepaika-prayojanah ||184||
sa śuddho miśra ity ukto miśrah syān nīca-madhyamaiḥ |
so'yaṁ ceṭī-naṭācārya-samīlāpa-parikalpitah ||185||
mālavikāgnimitrasya prathamāṅke nirūpyatāṁ |
śuddhaḥ kevala-madhyo'yam ekāneka-kṛto dvidhā ||186||
ratnāvalyāṁ eka-śuddhaḥ prāpta-yaugandharāyanah |
aneka-śuddho viṣkambhaḥ ṣaṭhāṅke'nargha-rāghave ||187||
nirūpyatāṁ samprayukto mālyavacchuka-sāraṇaiḥ |
vandi-māgadha-sūtādyaiḥ pratisīrāntara-sthitaiḥ ||188||
arthopakṣepaṇam yat tu kriyate sā hi cūlikā |
sā dvidhā cūlikā khaṇḍa-cūlikā ceti bhedataḥ ||189||
pātrair yavanikāntaḥsthaiḥ kevalam yā tu nirmitā |
ādāv aṅkasya madhye vā cūlikā nāma sā smṛtā ||190||
praveśa-nirgamābhāvād iyam aṅkād bahir gatā |
raṅga-nepatha-samsthāyi-pātra-samīlāpa-vistaraiḥ ||191||
ādau kevalam aṅkasya kalpitā khaṇḍa-cūlikā |
praveśa-nirgamāprāptiḥ iyam aṅkād bahir-gatā ||192||
enāṁ viṣkambham evānye prāhur naitan mama |
apraviṣṭasya samīlāpo viṣkambhe na hi yuujyate ||193||
tad viṣkambha-sīraskatvān mateyāṁ khaṇḍa-cūlikā |
pūrvāṅkānte sampraviṣṭaiḥ pātrair bhāvy-aṅka-vastunah ||194||
sūcanām tad-avicchityai yat tad aṅkāsyam īritam |
yathā hi vīra-carite dvitīyāṅkāvasānake ||195||
praviṣṭena sumantraṇa sūcītāṁ rāma-vigrahe |
vasiṣṭha-viśvāmitrādi-samābhāṣaṇa-lakṣaṇam ||196||
vastūttarāṅke pūrvārthāvicchedenaiva kalpitam |
aṅkāvatāraḥ pātrāṅāṁ pūrva-kāryānuvartinām ||197||
avibhāgena sarveśāṁ bhāviny aṅke praveśanam |
dvitīyāṅke mālavikāgnimitre sa nirūpyatāṁ ||198||
pātreṇāṅka-praviṣṭena kevalam sūcītatvataḥ |
bhaved aṅkād abāhyatvam aṅkāsyāṅkāvatārayoh ||199||
yan nīcāiḥ kevalam pātrair bhāvi-bhūtartha-sūcanam |
aṅkayor ubhayor madhye sa vijñeyah praveśakah ||200||
so'yaṁ ceṭī-dvayālāpa-samīvidhānopakalpitah |
mālatī-mādhavē prājñair dvitīyāṅke nirūpyatāṁ ||201||
asūcyāṁ tu śubhodātta-rasa-bhāva-nirantaram |
prārambhe yady asūcyāṁ syād aṅkam evātra kalpayet ||202||
rasālaṅkāra-vastūnām upalālana-kāṅkṣinām |

janany-añkavadādhāra-bhūtavād añka ucyate ||203||
añkas tu pañcaśair dvitair aṅgino'ṅgasya vastunah |
rasasya vā samālamba-bhūtaiḥ pātrair manoharaḥ ||204||
saṁvidhāna-viśeṣah syāt tatrāśūcyam̄ prapañcayet |
asūcyam̄ tad dvidhā dṛṣyam̄ śrāvyam̄ cādyam̄ tu darśayet ||205||
dvedhā dvitīyam̄ svagatam̄ prakāśam̄ ceti bhedataḥ |
svagatam̄ svaika-vijñeyam̄ prakāśam̄ tad dvidhā bhavet ||206||
sarva-prakāśam̄ niyata-prakāśam̄ ceti bhedataḥ |
sarva-prakāśam̄ sarveśam̄ sthitānām̄ śravaṇocitam̄ ||207||
dvitīyam̄ tu sthiteś apy eśv ekasya śravaṇocitam̄ |
dvidhā vibhāvye'nyac ca janāntam̄ apavāritam̄ ||208||
tripatākā-kareṇyān̄ apavāryāntarā kathām̄ |
anyenāmantraṇam̄ yat syāt taj janāntikam̄ ucyate ||209||
rahasyam̄ kathyate'nyasya parāvṛtyāpavāritam̄ |
ittham̄ śrāvyam̄ ca dṛṣyam̄ ca prayujya susamāhitaiḥ ||210||
pātrair niṣkramaṇam̄ kāryam̄ añkānte samam̄ eva hi |
añka-cchedaś ca kartavyaḥ kālavasthānurodhataḥ ||211||
dinārdha-dinayor yogyam̄ añke vastu pravartayet |
añka-prasaṅgād garbhānka-lakṣaṇam̄ vakṣyate mayā ||212||
rasanāyaka-vastūnām̄ mahotkarṣāya kovidaiḥ |
añkasya madhye yo'ñkah syād asau garbhānka īritaḥ ||213||
vastu-sūcaka-nāndiko diñ-mātra-mukha-saṅgataḥ |
arthopakṣepakair hīnaś cūlikā-parivarjitaḥ ||214||
aneṣyad-vastu-viṣayaḥ pātraiś tri-caturair yutaiḥ |
nātiprapañcetivṛttaiḥ svādhārāñkāṅga-śobhitaiḥ ||215||
prastutārthānubandhī ca pātra-niṣkramaṇāvadhiḥ |
prathamāñke na kartavyaḥ so'yam̄ kāvya-viśāradaiḥ ||216||
so'yam̄ uttara-rāme tu rasotkarṣāya kathyatām̄ |
netur utkarṣako jñeyo bāla-rāmāyaṇe tv ayam ||217||
amogha-rāghave so'yam̄ vastūtkarṣaika-kāraṇam̄ |
nāṭake'ñkā na kartavyaḥ pañca-nyūnā daśādhikāḥ ||218||
tad īdṛṣa-guṇopetam̄ nāṭakam̄ bhukti-muktidam̄ |

tathā ca bharataḥ—

dharmārtha-sādhanam̄ nāṭyam̄ sarva-duḥkhāpanoda-kṛt |
āsevadhvaiḥ tad ḥsayas tasyotthānam̄ tu nāṭakam̄ || iti |

nāṭakasya tu pūrṇādi-bhedaiḥ kecana kalpitaiḥ ||219||
teṣām̄ nāṭīva ramyatvād aparīkṣākṣamatvataḥ |
muninānādṛtatvāc ca tān uddeṣṭum udāsmāhe ||220||

atha prakaraṇam—

yatretivṛttam upādyam̄ dhīra-sāntaś ca nāyakah |
rasaḥ pradhānam̄ śringāraḥ śeṣam̄ nāṭkavad bhavet ||221||
tad dhi prakaraṇam̄ śuddham̄ dhūrtam̄ miśram̄ ca tat tridhā |

kula-strī-nāyakam śuddham mālatī-mādhavādikam ||222||
gaṇikā-nāyikam dhūrtam kāmadattāhvayādikam |
kitava-dhyputakārādi-vyāpāram tv atra kalpayet ||223||
miśram tat kulajā-veṣye kalpite yatra nāyike |
dhūrta-śuddha-kramopetam tan mṛcchakaṭikādikam ||224||
nāṭikā tv anayor bhedo na pṛthag rūpakam bhavet |
prakhyātām nr̄pater vṛttam nāṭakād āḥṛtam yataḥ ||225||
buddhi-kalpita-vastutvam tathā prakaraṇād api |
vimarśa-sandhi-rāhityam bhedakam cen na tan matam ||226||
ratnāvalyādike lakṣye tat-sandher api darśanāt |
strī-prāya-caturaṅkādi-bhedakam cen na tan matam ||227||
eka-dvi-try-aṅka-pātrādi-bhedenānantatā yataḥ |
devī-vaśāt saṅgamena bhedaś cet tan na yujyate |
mālavikāgni-mitrādau nāṭikātvā-prasaṅgataḥ ||228||
prakaraṇikā-nāṭikayor anusaraṇīyā hi nāṭikā-saraṇih |
ata eva bharata-muninā nāṭyam daśadhā nirūpitam pūrvam ||229||
khyātena vā kalpitena vastunā prākṛtair naraīḥ |
anvitah kaiśiki-hīnah sāttvatyārabhaṭī-mṛduḥ ||230||
strīṇām vilāpa-vyāpārair upetaḥ karuṇāśrayaḥ |
nānā-saṅgrāma-saṁnāha-prahāramaraṇotkaṭaḥ ||231||
mukha-nirvāhavān yaḥ syād eka-dvi-try-aṅka icchayā |
utsṛṣṭikāṅkah sa jñeyah sa-viṣkambha-praveśakah ||232||
asminn amāngala-prāye kuryān maṅgalam antataḥ |
prayojyasya vadhaḥ kāryaḥ punar ujjīvanāvadhiḥ ||233||
ujjīvanād apy adhikam manoratha-phalo’pi vā |
vijñeyam asya lakṣyam tu karuṇākandalādikam ||234||
khātētivṛtta-sampanno niḥsahāyaka-nāyakah |
yukto daśāvaraih khyātair uddhataiḥ pratināyakaiḥ ||235||
vimarśa-garbha-rahito bhāraty-ārabhaṭī-sphuṭaḥ |
hāsyā-śṛṅgāra-rahita ekāṅko raudra-saṁśrayaḥ ||236||
eka-vāsara-vṛttāntaḥ prāpta-viṣkambha-cūlikah |
astrī-nimitta-samaro vyāyogaḥ kathito budhaiḥ ||237||
vijñeyam asya lakṣyam tu dhanañjaya-jayādikam |
svasya vānyasya vā vṛttam viṭena nipiṇoktinā ||238||
śaurya-saubhāgya-saṁstutya vīra-śṛṅgāra-sūcakam |
buddhi-kalpitam ekāṅkam mukha-nirvahaṇānvitam ||239||
varṇyate bhāratī-vṛttyā yatra tam bhāṇam īrate |
eka-pātra-prayoje’smin kuryād ākāśa-bhāṣitam ||240||
anyenānuktam apy anyo vacaḥ śrutveva yad vadet |
iti kiṁ bhaṇasīty etad bhaved ākāśa-bhāṣitam ||241||
lāsyāṅgāni daśaitasmin samyojyānyatra tāni tu |
geya-padaṁ sthita-pāṭhyam āśinam puṣpa-gandhikā ||242||
pracchedakas trimūḍham ca saindhavākhyam dvimūḍhakam |
uttamottamakam cānyad ukta-pratyuktam eva ca ||243||
vīṇādi-vādanenaiva sahitam yatra bhāvyate |

lalitam nāyikā-gītam tad geya-padam ucyate ||244||
cañcat-puṭādinā vākyābhinayo nāyikā-kṛtaḥ |
bhūmi-cārī-pracāreṇa sthita-pāṭhyam tad ucyate ||245||
bhrū-netra-pāṇi-caraṇa-vilasābhinayānvitam |
yojyam āśinayā pāṭhyam āśinam tad udāhṛtam ||246||
nānā-vidhena vādyena nānā-tāla-layānvitam |
lāsyam prayujyate yatra sā jñeyā puṣpa-gandhikā ||247||
anyāsaṅgama-śaṅkinyā nāyakasyātiroṣayā |
prema-ccheda-prakaṭanam lāsyam pracchedakam viduh ||248||
aniṣṭhura-ślakṣṇa-padam sama-vṛttair alaṅkṛtam |
nātyam puruṣa-bhāvādhyam trimūḍhakam udāhṛtam ||249||
deśa-bhāṣā-višeṣeṇa calad-valaya-śrīnkhalam |
lāsyam prayujyate yatra tat saindhavam iti smṛtam ||250||
cārībhir lalitābhiś ca citrārthābhinayānvitam |
spaṣṭa-bhāva-rasopetam lāsyam yat tad dvimūḍhakam ||251||
aparijñātā-pārśvastham geya-bhāva-vibhūṣitam |
lāsyam sotkanṭha-vākyam tad uttamottamakam bhavet ||252||
kopa-prasāda-janitam sādhikṣepa-padāśrayam |
vākyam tad ukta-pratyuktam yūnoḥ praśnottarātmakam ||253||
śrīgāra-mañjarī-mukhyam asyodāharaṇam matam |
lāsyāṅga-daśakam tatra lakṣyam lakṣya-vicakṣaṇaiḥ ||254||
prakhyātenetivṛttena nāyakair api tad-vidhaiḥ |
pṛthak-prayojanāsaktair militair deva-dānavaiḥ ||255||
yuktam dvādaśabhir vīra-pradhānam kaiśikī-mṛdu |
try-aṅkarā vimarṣa-hīnarām ca kapaṭa-traya-samīyutam ||256||
tri-vidravam tri-śrīgāram vidyāt samavakārakam |
mohātmako bhrāmaḥ proktaḥ kapaṭas trividhas tv ayam ||257||
sattvajah śatrujo daiva-janitaś ceti sattvajah |
krūra-prāṇi-samutpannah śatrujas tu ranādijah ||258||
vātyāvaraśādi-sambhūto daivajah kapaṭah smṛtaḥ |
udāharaṇam etesām āvege lakṣyatām budhaiḥ ||259||
jīva-grāho’pi moho vā kapaṭād vidravas tataḥ |
kapaṭa-traya-sambhūter ayam ca trividho mataḥ ||260||
dharmārtha-kāma-sambaddhas tridhā śrīgāra īritah |
vratādi-janitah kāmo dharma-śrīgāra īritah ||261||
pārvatī-sīva-sambhogas tad udāharaṇam matam |
yatra kāmena sambaddhair arthair arthānubandhibhiḥ ||262||
bhujyamānaiḥ sukha-prāptir artha-śrīgāra īritaḥ |
sārvabhauma-phala-prāpti-hetunā vatsa-bhūpateḥ ||263||
ratnāvalyā samām bhogo vijñeyā tad udāhṛtiḥ |
durādara-surā-pāna-para-dārādi-kelijah ||264||
tat-tad-āsvāda-lalitah kāma-śrīgāra īritah |
tad udāharaṇam prāyo dṛṣyam prasānādiṣu ||265||
śrīgāra-tritayam tatra nātra bindu-praveśakau |
mukha-pratimukhe sandhī vastu dvādaśa-nādikam ||266||

prathame kalpayed aṅke nāḍikā ghatikā-dvayam |
mukhādi-sandhi-trayavāṁś catureṇdika-vastukah ||267||
dvitīyāṅkas tṛtīyas tu dvi-nāḍika-kathāśrayah |
nirvimarśa-catuh-sandhir evam aṅkās trayah smṛtah ||268||
vīthi-prahasanāṅgāni kuryād atra samāsataḥ |
prastāvanāyāḥ prastāve prokto vīthy-aṅga-vistarah ||269||
daśa prahasanāṅgāni tat-prasaṅge pracakṣmahe |
udāharaṇam etasya payodhi-mathanādikam ||270||
sūcya-pradhāna-śṛṅgārā mukha-nirvahanānvitā |
eka-yojyā dvijyojyā vā kaiśikī-vṛtti-nirmitā ||271||
vīthy-aṅga-sahitaikāṅkā vīthiti kathitā budhaiḥ |
asyāṁ prāyeṇa lāsyāṅga-daśakāṁ yojayen na vā ||272||
sāmānyā parakīyā vā nāyikātrānurāgiṇī |
vīthy-aṅga-prāya-vṛttitvān nocitā kula-pālikā ||273||
lakṣyam asyāṁ tu vijñeyāṁ mādhavī-vīthikādikam |
vastu-sandhy-aṅka-lāsyāṅga-vṛttayo yatra bhāṇavat ||274||
raso hāsyah pradhānam syād etat prahasanāṁ matam |
višeṣeṇa daśāṅgāni kalpayed atra tāni tu ||275||
avagalitāvaskandau vyavahāro vipralambha upapattiḥ |
bhayam anṛtam vibhrāntir gadgada-vāk ca pralāpaś ca ||276||
pūrvam ātma-grhitasya samācārasya mohataḥ |
dūṣaṇam tyajanām cātra dvidhāvagalitāṁ matam ||277||
avaskandas tv anekeśām ayogyasyaika-vastunah |
sambandhābhāsa-kathanāt sva-sva-yogyatva-yojanā ||278||
vyavahāras tu saṁvādo dvitrāṇāṁ hāsyā-kāraṇam |
vipralambho vañcanā syād bhūtāveśādi-kaitavāt ||279||
upapattis tu sā proktā yat prasiddhasya vastunah |
loka-prasiddhayā yuktyā sādhanāṁ hāsyā-hetunā ||280||
smṛtāṁ bhayāṁ tu nagara-śodhakādi-kṛto daraḥ |
anṛtam tu bhaved vākyam asabhya-stuti-gumphitam ||281||
tad evānṛtam ity āhur apare sva-mata-stuteḥ |
vastu-sāmya-kṛto moho vibhrāntir iti gīyate ||282||
asatyā-ruditonmiśram vākyāṁ gadgada-vāg bhavet |
pralāpah syād ayogyasya yogyatvenānumodanam ||283||
śuddham kīrṇam vaikṛtam ca tac ca prahasanāṁ tridhā |
śuddham śrotriya-sākhāder veṣa-bhāṣādi-samyutam ||284||
ceṭa-ceṭī-jana-vyāptām tal lakṣyāṁ tu nirūpyatām |
ānanda-kośa-pramukham tathā bhagavad-ajjukam ||285||
kīrṇam tu sarvair vīthy-aṅgaiḥ saṅkīrṇam dhūrta-saṅkulam |
tasyodāharaṇām jñeyāṁ bṛhat-saubhadrakādikam ||286||
yac cedām kāmukādinām veṣa-bhāṣādi-saṅgataih |
śaṇḍatāpa-savṛddhādyair yutām tad vaikṛtam bhavet ||287||
kalikeli-prahasana-pramukham tad udāhṛtam |
khyāteti vṛttam nirhāsyā-śṛṅgāram raudra-mudritam ||288||
sāttvatī-vṛtti-viralām bhāraty-ārabhaṭī-sphuṭam |

nāyakair uddhatair deva-yaksa-rāksasa-pannagaiḥ ||289||
gandharva-bhūta-vetāla-siddha-vidyādharādibhiḥ |
samanvitam ṣoḍaśabhir nyāya-mārgaṇa-nāyakam ||290||
caturbhīr āṅkair anvītam nirvimarśaka-sandhibhiḥ |
nirghātolkoparāgādi-ghora-krūrāji-sambhramam ||291||
sa-praveśaka-viśkambha-cūlikam hi dīmam viduh |
asyodāharaṇam jñeyam vīrabhadra-vijṛmbhitam ||292||
yatretivṛttam miśram syāt sa-viśkambha-praveśakam |
catvāro’ṅkā nirvimarśa-garbhāḥ syuḥ sandhayas trayah ||293||
dhīroddhattaś ca prakhyāto divyo martyo’pi nāyakah |
divya-striyam anicchantīm kanyām vāhartum udyataḥ ||294||
strī-nimittāji-saṁrambhāḥ pañcaśāḥ pratīnāyakāḥ |
rasā nirbhaya-bibhatsā vṛttayah kaiśikīm vinā ||295||
svalpas tasyāḥ praveśo vā so’yam īhāmrgo mataḥ |
vyājān nivārayed atra saṅgrāmaṁ bhiṣaṇa-kramam ||296||
tasyodāharaṇam jñeyam prājñair māyā-kuraṅgikā |
ittham śrī-simha-bhūpena sarva-lakṣaṇa-śalinā ||297||
sarva-lakṣaṇa-sampūrṇo lakṣito rūpaka-kramah |

atha rūpaka-nirmāṇa-parijñānopayoginī ||298||
śrī-simha-dharaṇīṣena paribhāṣā nirūpyate |
paribhāṣātra maryādā pūrvācāryopakalpitā ||299||
sā hi naur atigambhīram vivikṣor nāṭya-sāgaram |
eṣā ca bhāṣā-nirdeśa-nāmabhīs trividhā matā ||300||
tatra bhāṣā dvividhā bhāṣā vibhāṣā ceti bhedataḥ |
caturdaśa vibhāṣāḥ syuḥ prācyādyā vākyā-vṛttayah ||301||
āsām saṁskāra-rāhityād viniyogo na kathyate |
uttamādiṣu tad-deśa-vyavahārāt pratīyatām ||302||
bhāṣā dvividhā saṁskṛtā ca prākṛtī ceti bhedataḥ |
kaumāra-pāṇinīyādi-saṁskṛtā saṁskṛtā matā ||303||
iyam tu devatādinām munīnām nāyakasya ca |
liṅginām ca viṭādīnm anīcānām prayujyate ||304||
prakṛteḥ saṁskṛtāyās tu vikṛtiḥ prākṛtī matā ||305||
ṣad-vidhā sā prākṛtam ca śaurasenī ca māgadhī |
paiśācī cūlikā paiśācy apabhramśa iti kramāt ||306||
atra tu prākṛtam strīnām sarvāsām niyatam bhavet |
kvacī ca devī gaṇikā mantrijā ceti yoṣitām ||307||
yoginy-apsarasoh̄ silpa-kāriṇyā api saṁskṛtam |
ye nīcāḥ karmaṇā jātyā teṣām prākṛtam ucyate ||308||
chadma-liṅgavatām tadvaj Jainānām iti kecana |
adhame madhyame cāpi śaurasenī prayujyate ||309||
dhīvarādy-atinīceṣu māgadhī ca niyujyate |
rakṣaḥ-piśāca-nīceṣu paisācī-dvitayam bhavet ||310||
apabhramśas tu caṇḍāla-yavanādiṣu yujyate |
nāṭakādāv apabhramśa-vinyāsasyāsahiṣṇavaḥ ||311||

anye caṇḍālakādīnāṁ māgadhy-ādīn prayuñjate |
sarveṣāṁ kāraṇa-vaśāt kāryo bhāṣā-vyatikramah ||312||
māhātmyasya paribhramśam madasyātiśayam tathā |
pracchādanam ca vibhrāntim yathālikhita-vācanam ||313||
kadācid anuvādaṁ ca kāraṇāni pracakṣate |
sākṣād anāma-grāhyāṇāṁ janānāṁ pratisamjñayā ||314||
āhvāna-bhaṅgi nātyajñair nirdeśa iti gīyate |
sa tridhā pūjya-sadr̄ṣa-kaniṣṭha-viṣayatvataḥ ||315||
pūjyās tu devo munayo liṅginas tat-samāstriyah |
bahusṛutās ca bhagavac-chabda-vācyā bhavanti hi ||316||
āryeti brāhmaṇo vācyo vr̄ddhas tāteti bhāṣyate |
upādhyāyeti cācāryo gaṇikā tv ajjukākhyayā ||317||
mahārājeti bhūpālo vidvān bhāva itīryate |
chandato nāmabhir vācyā brāhmaṇais tu narādhipāḥ ||318||
deveti nr̄patir vācyo bhṛtyaiḥ prakṛtibhis tathā |
sārvabhaumah parijanair bhaṭṭa-bhaṭṭāraketi ca ||319||
vācyo rājeti munibhir apatya-pratyayena vā |
vidūṣakeṇa tu prāyah sakhe rājan nitīcchayā ||320||
brāhmaṇaiḥ sacivo vācyo hy amātya saciveti ca |
śaiṣāir āryety athāyuṣman iti sārathinā rathī ||321||
tapasvi-sādhu-śabdābhyaṁ praśāntaḥ paribhāṣyate |
svāmīti yuva-rājas tu kumāro bharṭ-dārakah ||322||
āvutteti svasur bhartā syāleti pṛtanā-patiḥ |
bhaṭṭīnī svāminī devī tathā bhaṭṭāriketi ca ||323||
paricārajanair vācyā yośito rāja-vallabhāḥ |
rājñā tu mahiṣī vācyā devīty anyāḥ priyā iti ||324||
sarveṇa patnī tv āryeti pitur nāmnā sutasya vā |
tāta-pādā iti pitā mātāmbeti sutena tu ||325||
jyeṣṭhās tv āryā iti bhrātrā tathā syur mātulādayaḥ |
sadr̄ṣah sadr̄śo vācyo vayasyety āhvayena vā ||326||
haleti sakhyā tu sakhi kathanīyā sakhitī vā |
suta-śiṣya-kanīyāṁso vācyā guru-janena hi ||327||
vatṣa-putraka-dīrghāyus-tāta-jāteti samjñayā |
anyāḥ kanīyān āryeṇa janena paribhāṣyate ||328||
śilpādhikāra-nāmabhyāṁ bhadra bhadra-mukheti |
vācyē nīcātinice tu haṇḍe haṇje iti kramāt ||329||
bharṭā vācyāḥ sva-sva-hāmnā bhṛtyāḥ śilpocitena vā |
evam ādi prakāreṇa yojyā nirdeśa-yojanā ||330||
loka-śāstrāvirodhena vijñeyā kāvya-kovidaiḥ |
anukta-nāmnaḥ prakhyāte kañcuki-prabhṛter api ||331||
itiवृत्ते kalpite tu nāyakāder api sphuṭam |
rasa-vastūpayogīni kavir nāmāni kalpayet ||332||
vinayandhara-bābhravya-jayandhara-jayādikam |
kāryam kañcukināṁ nāma prāyo viśvāsa-sūcakam ||333||
latālaṅkāra-puṣpādi-vastūnāṁ lalitātmanām |

nāmabhir guṇa-siddhair cetīnāṁ nāma kalpayet ||334||
karabhaḥ kalahaṁsaś cety ādi nāmānujīvināṁ |
karpūra-caṇḍa-kāmpilyety ādikam nāma vandināṁ ||335||
subuddhi-vasubhūtyādi-mantriṇāṁ nāma kalpayet |
devarātaḥ somarāta iti nāma purodhasaḥ ||336||
śrīvatso gautamaḥ kautso gārgyo maudgalya ity api |
vasantakaḥ kāpileya ity ākhyeyo vidūṣakāḥ ||337||
pratāpa-vīra-vijaya-māna-vikrama-sāhasaiḥ |
vasanta-bhūṣaṇottamaś-śekharānka-padottaraiḥ ||338||
dhīrottaraṇāṁ netṛṇāṁ nāma kurvīta kovidah |
candrāpīdah kāmapāla ity ādyam lalitātmanām ||339||
ugravarmā caṇḍasena ity ādy-uddhata-cetasām |
datta-senānta-nāmāni vaiśyānāṁ kalpayet sudhīḥ ||340||
karpūra-mañjarī candralekhā rāgatarāṅgikā |
padmāvatīti prāyeṇa nāmnā vācyā hi nāyikā ||341||
devyas tu dhāriṇī-lakṣmī-vasumatyādi-nāmabhīḥ |
bhogavatī kāntimatī kamalā kāmavallarī ||342||
irāvatī haṁsapadity ādi-nāmnā tu bhoginī |
viprakṣatra-viśaḥ śarma-varma-dattānta-nāmabhīḥ ||343||
śikhaṇḍāṅgada-cūḍānta-nāmnā vidyādharādhipāḥ |
kuṇḍalaṇanda-ghanṭānta-nāmnā kāpālikā janāḥ ||344||
yogaśundarikā varṇāprabhā vikaṭamudrikā |
śaṅkha-keyūrikety ādi-nāmnā kāpālika-striyāḥ ||345||
ānandinī siddhimatī śrīmatī sarvamāngalā |
yaśovatī putravatīty ādi-nāmnā suvāsinī ||346||
ity ādi sarvam ālocya lakṣaṇam kṛta-buddhinā |
kavinā kalpitam kāvyam ācandrārkam prakāśate ||347||
lakṣya-lakṣaṇa-nirmāṇa-vijñāna-kṛta-buddhibhīḥ |
parīkṣyatām ayam grantho vimatsara-manīṣayā ||348||
bharatāgama-pārīṇah śrīmān simha-mahīpatih |
rasikāḥ kṛtavān evam rasārṇava-sudhākaram ||349||

samrambhād anapota-simha-nṛpater dhāṭī-samāṭīkane
niḥsāṇeṣu dhaṇam dhaṇam dhaṇam iti dhvānānusandhāyiṣu |
modante hi raṇam raṇam raṇam iti praudhās tadiyā bhaṭā
bhrāntim yānti trṇam trṇam trṇam iti pratyarthi-pṛthvī-bhujaḥ ||350||

matvā dhāṭrā tulāyāṁ laghur iti dharaṇīm simha-bhūpāla-candre
srṣte tatrātigurvyaṁ tad-upanidhitayā sthāpyamānaiḥ krameṇa |
cintāratnaugha-kalpa-druma-tati-surabhī-maṇḍalaiḥ pūritāntāpy
ūrdhvām nītā laghimnā tad-ari-kula-śatalaiḥ pūryate'dyāpi sā dyauḥ ||351||

iti śrīmad-āndhra-maṇḍalādhīśvara-pratigaṇḍa-bhairava-śrīmad-anapota-narendra-nandana-bhuja-bala-bhīma-śrī-simha-bhūpāla-viracite rasārṇava-sudhākara-nāmni
nātyālankāra-śāstre bhāvakollāso nāma

tr̄tiyo vilāsaḥ

||3||

—o)0(o—

samāptaś cāyaṁ rasārṇava-sudhākaraḥ

śrī-toya-śaila-vasatiḥ sa tamāla-nīlo
jīyād dharir muni-cakora-suśāradenduḥ |
lakṣmī-stanastavaka-kuṇkuma-kardama-śrī-
samlipta-nirmala-viśāla-bhujāntarālah ||

malaya-giri-nivāśī māruto yacchatāṅgas
taruṇa-śisira-raśmir yat suhṛt-puṇya-kīrtih |
carati ciram anaṅgah kvāpi kari apy adrśyah
sa jayatu rasikaughair vanditah pañcabāṇah ||

aśeṣāṇam dvijanusām āśīrvāda-paramparā |
tarāṅgayatu kalyāṇam kavīnām cāyur āyatam ||

--o)0(o--